

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ГЕОГРАФІЧНОЇ СЕКЦІЇ ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ
СТУДЕНТСЬКІЙ ГРОМАДІ В КРАКОВІ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

Д-Р ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

ДОЦЕНТА ЯГАЙЛОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten

der geographischen Sektion bei dem Ukrainischen Studentenverein
„Hromada“ in Krakau

unter Leitung von

D-R WLADIMIR KUBIJOWYČ

Universitätsdozent in Krakau

ГОЛОВНИЙ СКЛАД В КНИГАРНІ НАУК. ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА ЛЬВІВ РИНОК Ч. 10.

КРАКІВ — KRAKÓW

1930.

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ГЕОГРАФІЧНОЇ СЕКЦІЇ ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ
СТУДЕНТСЬКІЙ ГРОМАДІ В КРАКОВІ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

Д-Р ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

ДОЦЕНТА ЯГАЙЛОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Sammlung

Wissenschaftlicher Arbeiten

der geographischen Sektion bei dem Ukrainischen Studentenverein
„Hromada“ in Krakau

unter Leitung von

D-R WLADIMIR KUBIJOWYČ

Universitätsdozent in Krakau

КРАКІВ — KRAKÓW

1930.

ПЕРЕДМОВА.

Серед українського студентства, яке студіює в останніх роках на Ягайлонському Університеті, найшлося невелике число географів, які згуртувалися в географічній Секції при Українській Студентській Громаді в Кракові. Члени сеї Секції опрацьовували як теми своїх семінарійних праць, кандидатських, чи докторських, проблеми з географії українських земель. Деякі з них приносять новий научний матеріал, головню ті, що відносяться до антропогеографії західної частини наших земель. Щоби ці праці не щезли без сліду і щоби збагатити троха нашу вбогу географічну літературу, географічна Секція У. С. Г. постановила видати отсей „Науковий Збірник“. Сей намір зреалізовано завдяки великій жертвенности молодих авторів, котрі власними коштами — мимо трудних матеріяльних умовин — покрили в більшій мірі кошти друку. Спеціяльна подяка належить п. М. Кулицькому, що не щадив трудів і часу над виконанням переважної частини рисунків.

Всі праці членів Секції, тут друквані, були опрацьовані в „Географічнім Інституті Ягайлонського Університету, в яким молоді адепти географії працювали під кермою директора Інституту Професора Л. Савицького, а відтак професора Смоленського. Всі теми були опрацьовані під кермою редактора цього збірника, праця п. Рабій і п. Декайла частинно також під кермою професора Савицького; праця п. Біланюка є його докторською дисертацією опрацьованою в Географічнім Інституті Університету Карла в Празі.

Відаючи цей збірник нашим фахівцям і тим з нашої суспільности, яких проблеми тут порушені заітересують, висказуємо надію, що сей скромний збірник започаткує численніше, як до тепер видавництво географічних праць і є доказом, що мимо малого числа наукових працівників і важких матеріяльних відносин можна працювати і видавати, коли є сильна воля.

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ.

МАПИ ОСЕЛЬ І ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР СХІДНИХ КАРПАТ.

WŁADIMIR KUBIOWYČ.

(DIE KARTE DER SIEDLUNGEN UND KULTUREN IN DEN OSTKARPATEN).

I. Підставова мапа антропогеографічна. Ціллю нинішньої розвідки є звернути увагу на потребу опрацювання підставової мапи антропогеографічної Східних Карпат, себто мапи розміщення осель і господарчих культур, подати спосіб і методу зібрання потрібних матеріалів та їх картографічного зображення.

Східні Карпати, одинокі вповні українські від віків гори, криють в собі велике число антропогеографічних проблем, подібно, як кожда гірська область, бо в горах наслідком великої ріжнородности фізіографії, стрічаємо і велику ріжнородність антропогеографічних форм. Сильний звязок чоловіка з природою та багатство форм його життя заохочує дослідників до антропогеографічних праць в горах і тому гірські області належать безперечно до найліпше опрацьованих областей; не малу ролю відограє тут краса гір, яка манить дослідника. Але праці в горах вимагають також спеціальних метод, метод стислих і прецизійних, саме в наслідок їх великої ріжнородности: таким тереном є і Східні Карпати. З обсягу антропогеографії цього терену маємо незначне лише число праць. Опрацьовано густоту населення і розміщення культур методомю статистичною в галицьких Східних Карпатах¹⁾, та пастирство²⁾, маємо кілька монографій з Закарпаття³⁾, в тім самім збірнику є опрацьований рух населення на галицькім боці і пару дрібніших проблем, але много ще праці чекає, як що можна буде сказати, що наші гори є здебільша опрацьовані.

При опрацьованні гірського терену підставовими проблемами

¹⁾ В Кубійович: Розміщення населення і культур в Східних Карпатах (по польськи). Краків 1924.

²⁾ В. Кубійович: Життя пастирське в Східних Карпатах (по польськи) Краків 1926

³⁾ Й. Краль написав кілька монографій з поодиноких фізіографічних одиниць Підкарпатської Русі: Черногора в Підкарпатській Русі, Полонина Рівна, Свидовець і інші дрібніші. Прага 1923-28 (по чеськи).

є завжди розміщення чоловіка, з котрим вяжеться квестія його розміщення після височин і квестія горішних границь населення, форма осель та їхній звязок з морфольгією і підсоннем, вкінці квестія сезонних селищ. Всі ті квестії треба при опрацьованню представити на мапі, зглядно відворотно, можна їх вичитати з точно сконструованої мапи осель і культур. Мапа розміщення осель сталих і часових і культур не є лише сама в собі ціллю, але подає матеріал для численних студій і впроваджує в ріжні наукові проблеми.

Як має бути сконструована мапа осель і культур? Підставою її мусить бути мапа топографічна, на нашій території мапа австрійського військового штабу 1:75.000, або ліпше ще 1:25.000; она дасть нам гіпсометричний та гідрографічний підклад, вкінці на ній є вже розміщені в часті оселі і культури. Але хоч нераз вже сказано, що найліпшою мапою осель є мапа топографічна, бо на ній зазначене розміщення осель, зглядно будинків зі значною точністю, то однак кожда мапа топографічна, а також і 1:75.000 містить в собі много неточностей: 1) мапа ця не відріжняє сталих осель від часових, що спеціально в горах дуже важне, 2) не подає чисельного матеріалу, себто не можемо з неї вичитати ні числа хат, ні людей, 3) не виріжняє ріжних типів часових селищ, крім зазначення тут і там — і то без більшої точности — деяких пастирських осель. Рівнож розміщення культур не є на мапах топографічних докладне. Найліпше є представлене розміщення лісів, але тут горішні границі ліса є часто не рівні, а часто не відріжнений ліс від косодеревини. З інших культур є лише часами відріжнені сіножати, переважно однак не відріжняється рілі, сіножат та пасовиськ. Мапа розміщення культур і осель має представити поверхнево дійсне розміщення культур, а сигнатурами оселі з означенням типу і величини. Окремо обговоримо оселі сталі і часові, окремо культури.

II. Сталі оселі. Сталі оселі можна представити або при допомозі схематичних сигнатур, які вказують на їх величину або цілком точно розмістити поодинокі частини оселі, себто його будинки. Річ ясна, що вибираємо цю другу можливість, бо лише тоді дістанемо реальну картину розміщення осель, пізнаємо їх форму, звязок з морфольгією і т. ин. Величину осель можемо пізнати, якщо представимо не розміщення хат, але людей тим способом, що певне число людей зазначаємо при допомозі найбільше простої сигнатури, се є при допомозі точки. В звязку з мірилом мапи (1:75.000) найбільше доцільним є зазначити 10 осіб такою сигнатурою, а там, де маємо до діла з більшими та скупченими оселями, уживаємо нової сигнатури, яка буде означувала 50 мешканців. Точкою виходу цієї методи, яка є певною модифікацією методи уживаної Шведами, — є умістити кожного чоловіка по змозі там, де він дійсно живе. З карти сконструованої сею метою пізнаємо дійсне розміщення чоловіка, форми його осель, та число людей. Питання, звідки беремо матеріал статистичний до мапи осель. Чисельного матеріалу для цілих громад достарчує нам давна австрійська статистика і нова польська, чехословацька та румунська.

Найбільше вартісним жерелом є статистика чехословацька¹⁾, яка найбільше зближується до ідеалу виріжнення географічних осель, а це тому, що подає число осіб і хат в дрібних частинах громад (присілках); не має цієї вартости статистика польської частини Східних Карпат²⁾, де подані переважно лише числа населення цілих громад і тому доцільніше є для Галичини та Буковини уживати послідної австрійської статистики, що подає дані і для частин громад³⁾; числа населення з року 1921 можемо одержати збільшаючи число осіб з року 1900 о коофіцієнт приросту населення за час 1900-1921, який пізнаємо з порівняння числа населення в р. 1900 і 1921 в даній громаді. І тоді однак не знайдемо в статистиці виріжнених всіх географічних осель, а великого їх числа не будемо в змозі умістити на карті. Доповнити матеріал зможемо лише в терені. Мусимо групи хат чи поодинокі хати почислити і зльокалізувати на карті; число осіб, які замешкують дану частину громади одержимо, коли число хат помножимо через число людей замешкуючих пересічно одну хату в даній громаді, а це число знаходимо в статистиці, якщо поділимо число цілого населення громади через число домів. Там де є скупчене населення, вистарчить покрити форму оселі видну на топографічній мапі сигнатурами, відповідаючими числом, числові цілого населення; де крім скупченого села виступає кілька присілків, треба їх виділити — а скупчене селище представити попереднім способом; при картографічнім представленню розпорошеного населення є найбільше праці.

III. Оселі часові. Коли при зазначенні сталих осель великою помічю були для нас мапи і статистики, котрі ми властиво лише доповнювали і поправляли, то при картографічнім представленні часових осель майже ціла праця мусить відбутися в терені. А часових осель і то ріжнородних в Східних Карпатах много, — найбільше в Горґанях і на Гуцульщині. Кожду з тих форм треба знайти в терені і зльокалізувати на карті. Приступаємо до кількох спірних kwestій: 1) чи зльокалізувати людей, чи часові господарства? 2) Які типи часових осель виріжнити, себто kwestія клясифікації. 3) Чи в обсягу одного типу перевести ще якусь клясифікацію, залежну від його інтензивности (числа)?

В першій kwestії справа доволі ясна. При зазначенні сталих селищ ми вже зазначили повне число людей і тому не вважаємо за консеквентну річ зазначувати тих самих людей ще в друге при часових формах. Важнійше те, що число людей при деяких формах часових мінливе і тому не дасться його спрецизувати, вкінці при деяких формах побут треває лише пару днів. Тому треба при часових оселях зльокалізувати не число людей, а число поодиноких, часових господарств (стая пастирська, зимівка, літне часове гадівство, і т. ин.).

¹⁾ Statistický lexikon obcí v Republice Československé III Slovensko, IV Podkarpatska Rus Praha 1927, 1928.

²⁾ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej tom XIII Województwo Lwowskie, tom XIV Województwo Stanisławowskie Warszawa 1923.

³⁾ Gemeindelexikon von Galizien Wien 1907
der Bukowina Wien 1907

Трудніша справа з класифікацією часових осель. Найдоцільніший є поділ на оселі: пастирські, рільничі літні, часові зв'язані з працею на сінокосах, та лісні. Підставою сього поділу є спосіб господарки, яка є в більшій мірі функцією височини.

Пастирські оселі можна не лише зазначити, але ще відрізнити три роди сигнатур на три господарчі типи стай: овечі, волів, і мішані (корови і вівці), а також величиною сигнатури зазначити число худоби, або і пастирів. Спеціальну сигнатуру треба ужити на ті пастирські оселі, що є замешкалі лише через частину пастирського сезону (літні стаї на Чорногорі, та стаї весняні і осінні), вкінці на змінні стаї, себто ті, які творять щойно з другою стаєю господарчу спільноту, а пастир в часі сезону переходить з одної стаї до другої без огляду на пору пастирського сезону. Не є можливе зазначення стаї, коли дуже часто змінюється місце побуту, як то є в тій часті Горганів, яку замешкують Бойки при випасі овець, а в Високім Бескиді і при випасі волів, вкінці при випасі овець на т. зв. рільних салашах.

В долині Опору, Свічі, Чечви і Лімниці, рідко на Гуцульщині, а часом і на Закарпаттю виступають рільні, часові селища. Наслідком розкинення ріллі в кількох комплексах, від себе сильно віддалених, мусить ся перебувати в обох комплексках, в однім стало, в другім на час літа. В цей спосіб повстає сезонове, літнє селище, замешкане через кілька літних місяців частиною рідні, яке не відрізняється під зовнішнім оглядом від сталого господарства нічим, крім менших розмірів. На карті треба визначити літню оселю спеціальною сигнатурою, та без більше подрібних виріжень.

Богаті і найбільше різнородні є форми часових осель зв'язані з господаркою на сінокосах не лише на час збірки сіна, але і потім для годування худоби. Різноманітність форм полягає на довжині побуту і порі, в котрій цей побут відбувається, що знова впливає на спосіб будівлі, яка виказує типи від звичайної колиби до хати. Трудно перевести точну класифікацію всіх типів цього рода сель. На Гуцульщині вони в своїх вищих формах не різняються від літних господарств.

Загальний поділ бувби цього рода: 1) будівлі замешкані лише на короткий літний час, подібні до стайні без вікон а замешкані лише через 1-2 особи. 2) зимарки, солідні будівлі призначені до зимового побуту (часами і літнього), які своїм типом мало різняються від рільних літних селищ. Подрібнішу класифікацію мусить ся перевести для кожної території окремо; схемату трудно тут уживати.

IV Розміщення культур. Розміщення культур можна представити або в цей спосіб, що представляється розміщення кожної культури окремо, процентово після громад, а матеріялу достарчає статистика, або представляється дійсне розміщення всіх культур на одній мапі. Одна культура, а саме ліс є представлена добре на мапі топографічній і цей матеріял нам вистарчає, а треба його лише доповнити при горішних границях при помочі карт господарчих лісних і власних обсервацій. Невжитки виступають у формі звірілого каміння і косодеревини на верхах, в формі пісків, ріни і багон

над ріками, рідше на стрімких узбіччях; ся господарча анекумена в малій мірі лише є зазначена на топографічних картах; матеріялу достарчають мапи господарчі (лісні) і катастральні, та власна обсервація. Там де неужиточна площа займає лише малі острови серед інших культур (приміром на Чорногорі серед полонин, в долинах серед сіножатий і ріллі) можна її зазначити лише схематично чертками. З інших культур виріжняємо чисті сіножати та пасовиська (разом з ними і полонини), там, де вони творять самостійні більші комплекси, та чисті комплекси ріллі; там де виступає пересіяння двох культур, зазначаємо другорядну культуру при помочі чертовання. Часте на стрімких узбіччях пересіяння ліса і пасовиськ зазначаємо в подібний спосіб. Треба однак старатися, о скільки на се дозволяє мірило мапи, зльокалізувати і дрібні комплекси поодиноких культур. На південних узбіччях Карпат треба узгляднити винну лозу, при подрібнійшій аналізі, але не на нашій карті, можлиби ще вирізнити поодинокі рільні культури.

В н е с к и. Сконструована в цей спосіб мапа є конкретно підставовою мапою антропогеографічною, яка впроваджує нас у цілу низку підставових проблем. Питання, як зреалізувати опрацювання такої мапи на так великім просторі. Спосіб одинокий: поодинокі наукові працівники опрацюють певні комплекси Східних Карпат, чито в звязку з опрацюванням монографій поодиноких територій, чи спеціально для сотворення мапи. Рукописні мапи опрацьовані на підкладі мап 1:75.000 остануть потім спільно узгіднені зі собою під оглядом зовнішнім (тип сигнатур, красок тощо) та під оглядом способу клясифікації форм осель і евентуально зредуковані. Уважаю що справою зорганізованя, і опрацьовання антропогеографічної мапи може зайнятися географічна Комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Треба лише найти охочих співпрацьовників. Згадаємо вкінці, що деякі частини Карпат є вже в рукописі опрацьовані. І так автор цих рядків опрацьовав ще перед 8 роками мапу Горган, долину Пругу п. Ільницький, а великий простір останної части галицької Гуцульщини, щойно опрацьовав п. М. Кулицький. Чекає Високий Бескид, Закарпаття та Буковина.

ІВАН ДЕКАЙЛО.

ОСЕЛІ ЯРУ СЕРЕТА.

Вступ.

Географічна проблема ярів західного Поділля обмежується в дотеперішній літературі майже виключно до їх морфологічно-геологічної характеристики. Частіше вже підкреслюється їх краєвидне значіння на тім культурнім степу, яким вважається Поділля. Про життя ярів згадується побіжно і доривочно; згадкою, що „над рікою в ярі довжезним рядом простяглись села, що поринають в зелені садках“ і на тій по більшій частині кінчається антропогеографічний інтерес відносно тих ярів.

Однак на ділі так не є. Яри являються не лише важною складовою частиною в фізіографії подільського краєвида, але зазначаються дуже виразно також в діяльності людській та дають тим самим цікаве поле дослідів для антропогеографії, в першій мірі для географії осель.

В подільських ярах наслідком багатого і різнородного урізблення їх поверхні виступає сильна залежність осель від морфології, в меншій мірі від води та підсоння.

Першим і самотнім дослідником, що безпосередньо звернув увагу на оселі ярів палеозойського Поділля, був В. Лозінський в розвідці „Przyczynki do antropogeografii krajiny jarowej Podola. Kraków 1910.“¹⁾ Виказав він залежність осель частинно від морфології яру, частинно від природних доріг комунікаційних, а головне від текучої води.

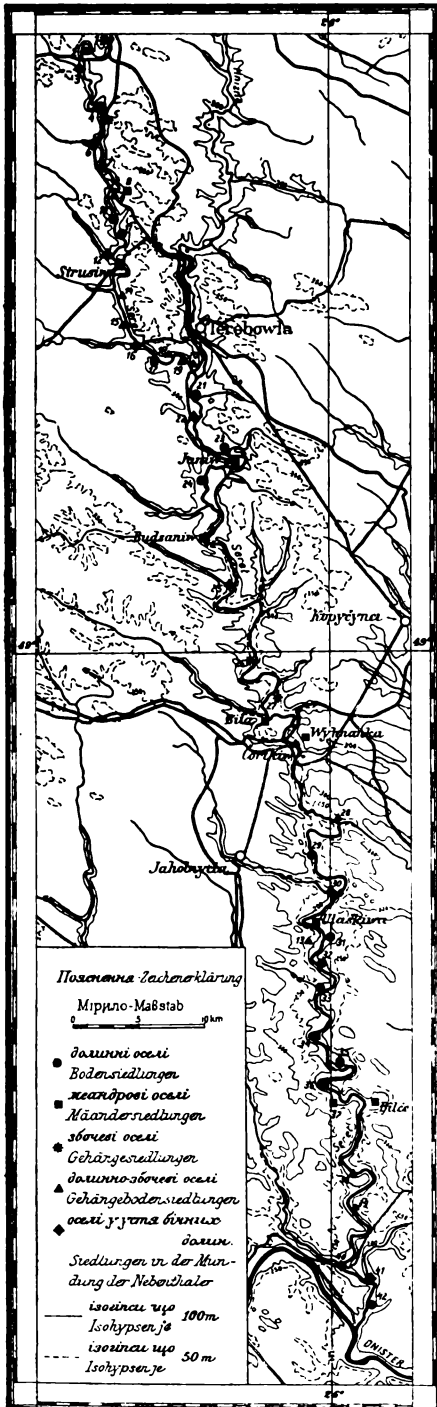
Ціллю нинішньої розвідки є квестія положення, розміщення і форми осель та комунікації подільських ярів у звязку з фізіографією, в першій мірі з морфологією, на примірі яру найбільшої, лівобічної, подільської притоки Дністра — ріки Серета.

Фізіографія яру.

Долина ріки Серета є положена поміж 25° а 25° 55' східної довжини від Грінч і поміж 48° 38' а 49° 58' північної ширини географічної. Довжина долини від коти 340 (S від Ясенева) до устя ріки вносить 220 км, з чого на відтинку яровий, що припадає на палеозойське Поділля, відпадає около 152 км.

В горішній своїй частині аж до тернопільського ставу (303 м)

¹⁾ Rozpr. A. U. S. B. T. 10. стор. 279-303.

Спис осель яру Серета:

1. Березовиця Вел.
2. Острів.
3. Бушнів.
4. Лука Вел.
5. Мишковичі.
6. Чорторія.
7. Лучка.
8. Воля Мазов.
9. Микулинці.
10. Кривки.
11. Налуже.
12. Варваринці.
13. Милівці.
14. Різдвяни.
15. Зубів.
16. Слобідка струсівська.
17. Гумницька.
18. Малів.
19. Семенів.
20. Підгіряни.
21. Залаве.
22. Підгайчики юст.
23. Довге.
24. Слобідка янівська.
25. Скомороше.
26. Скородинці.
27. Нагірянкa.
28. Угрин.
29. Росохач.
30. Росолівка.
31. Заболотівка.
32. Капустинці.
33. Лисівці.
34. Шершенівці.
35. Олексинці.
36. Мушкарів.
37. Мишків.
38. Монастирок.
39. Голіградн.
40. Касперівці.
41. Щитівці.
42. Кулаківці.

долина ріки широка на 1-1,5 км. з плоским, забагненим дном, безлічю ставів і ставищ та з лагідними боками.

Понижче тернопільського ставу вступає Серет на простір палеозойського Поділля. Долина його починає крутитись, глибшати та звужуватись, боки її стають щораз вищі і крутіші, скелясті голі стіни і провалля являються на місці зелених, лагідних схилів. Понижче Березовиці Великої ми в типовім подільським ярі. Дно його стається сухим, його ширина аж до Луки Великої виносить 200-300 м, а висота около 60 м. Поміж Буцневою а Мишковичами являються перші досить значні меандри. Ріка врізується своїм руслом в дно понад 1 м, понижче Микулинець около 2 м, нижче Струсова 3 м, а місцями навіть 4 м, даючи початок неоалювіяльній терасі, що від тепер постійно держиться ріки. Коло Буцневи і Волі Мазовецької стрічаємо перші полишені рікою меандри з виразними об'їзними горами.

Загальний напрям течви Серета від Березовиці до Острівчика є SSE з легким відхиленням до S. Поміж Застіночем а Зеленцем скручує Серет нагло на SEE, завдяки тому, що пісківці ольдреду є видвижені і переходять на E у рівновікові лупаки морські, твір більше податний ерозії. На тому відтинку маємо недавно полишений меандер коло села Гумнишк.

Получившись з Гнізною пливе Серет майже в SE напрямі. Ширина дна яру, в яке врізалась ріка до глибини 4 м, є різна. Коло Підгірян, Довгого і Будзанова виносить вона $\frac{3}{4}$ км, а коло Чорткова, Росохача, Улашковець й Олексинець доходить до 1 км. На закрутах меандрів, як нпр. коло Янова, Тудорова, Сосолівки, Олексинець і т. д., виповняє ріка руслом своїм майже цілу ширину дна. Доказом довгого відносно розвою яру є сильно розвинені тут меандрові смуги і полишені рікою меандри. Перший такий недавно полишений меандер займає місточко Янів, дальше йдуть полишені меандри коло Будзанова, Скородинець, між Чортковом а Білою і в селі Більчу. Крім меандрів полишених знаходяться в тій часті течви Серета меандри тепер існуючі, що належать до стадії с-d Девіса.

Теперішнє властиве дно яру Серета виповнене всюди намулистим осадом з окрив подільських скал (девон, сілур, ценоман, крейда, міоцен), в який врізалась ріка до глибини 2-4 м. Осад той становить неоалювіяльну терасу, що творить властиве дно яру.

Около 15 м. повище тої тераси, знаходяться в деяких місцях клаті палеоалювіяльної тераси, збудованої з ділювіяльної збочевої глини. Клаті такі стрічається в деяких місцях на просторі від Залава аж до Більча, де саме на одному з них збудована церков.

Ділювіяльних терас є в тій часті яру кілька. Рудницький¹⁾ ділить їх на два головні поземи: неоділювіяльний і палеоділювіяльний. Перший легко віднайти в терені, бо над ним стрімкою стіною підносяться береги давньої долини стадії f Девіса. Скла-

¹⁾ Знадоби до морфології подільського сточища Дністра. Збірник Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів 1913, Т. XV. стор. 171-181.

дається він головню зі збочевої глини Беняша, а крім того виступає в ньому також молодша ділювіяльна ринь. Палеоділювіяльну терасу становить менше-більше нинішня поверхня подільської плити. Але й тут доводиться стрічати сліди позему й берегів ще старшої долини, як нпр. пониже Теревовлі коло Будзанова, Чорткова і т. д.

Пониже Більча характер яру основно змінється. Дно його звужується до 150 м, а глибина виносить понад 150 м. Стрімкі, майже прямовісні збоха відслонюють поклади сілюру, ценоману і міоцену, на котрім лежить стара дністрова ринь. Всі тераси з вимком неоалювіяльної зовсім затерті. Послідні меандри належать до типу b-c Девіса.

Спад яру Серета від тернопільського ставу до Залава виносить 0.9‰, і на тому поземі удержується менше-більше до Монастирка, а в кінцевому відтинку яру зростає до 1.5‰.

В розвитку річної сіти Поділля виріжнити можна три періоди, що ріжняються прямовісним виміром ерозії. Перший період починається після уступлення сарматського моря, коли то Поділля вийшло у послідню фазу суші. Період другий ціхує ерозія розвинена в ділювіяльній добі. Період третій почавсь від часу осаджування лесу, коли то висліди ерозійної праці меншали в наслідок перепон, спричинених розвоєм лесової крівлі. Сліди тих періодів находимо на збохах долин. В горі є вони лагідніші тому, що в першім періоді працювала ерозія більше в ширину. Низше стають вони стрімкіші з того часу, коли ерозійна праця була спрямована в глибину. На сих стрімких стінах бачимо степені і скельні листви, спричинені ріжною відпорністю матеріялу. Послідний період зазначивсь утворенням алювіяльних терас, часто витятих в матеріялах пірваних з гори й осаджених на дні долин.

Фізіографічні і господарські підстави життя в ярі.

Моменти, що сприяли положенню і розміщенню осель, були ріжні і скомпліковані. Загально можна їх поділити на моменти зависимі від природи даного простору або фізіографічні і зависимі від самого чоловіка або антропогеографічні.

З моментів фізіографічних найбільше відбивається в оселях яру Серета вплив морфольогії, клімату і текучої води. Яр Серета, якого первісна типова форма дізнала вже переображення, де дно відносно широке і вистелене сухою, на кілька метрів понад найвищий позем води піднесеною терасою, дальше обіжні гори і лагідні збоха по внутрішній стороні меандрів, а також короткі розширені випаді бічних долин у яр, становлять трівке, догідне і безпечне місце для закладання осель і заохочують чоловіка шукати в ярі пристановища. Тут находиться також частина життєвої бази, як рілля, городи, луги і пасовиска; більша її частина в формі орної рілли лежить вправді на поверхні височини, але доступ до неї як рівнож і до осель отворений короткими провалами та бічними долинами.

Зпоміж елементів кліматичних найбільший вплив на яріві

оселі має вітер. Напря́м яру, замикаючи о́стрий ку́т з напра́мом пануючих на Поді́ллі в протягу трох пі́р року полуднево-схі́дних ві́трів, що головно зимою даються прикро відчувати, витворює внутрі́ яру клі́мат дещо лагі́дніший. Чолові́к шукаючи захисту пе́ред тими ві́трами на Поді́ллі, нахо́дить його́ в я́рі. Отворений в напра́мі SSE я́р Се́рета по́сідає за́гально зна́ний те́плий клі́мат до то́ї степе́ні, що зо́всім до́бре вда́ється тут ви́нна ло́за (Бі́льче). Дере́ва нпр. розвиваються і цвиту́ть на весні́ в я́рі кі́лька днів ско́рше, як на височи́ні, бі́льше да́ється тут відчува́ти лі́тня спе́ка, ско́рше то́питься на весні́ сні́г, а горо́довина противно́ терпить в ті́м часі́ бі́льше від приморо́зків.

Бі́льш виразно́, як клі́мат зазнача́є впли́в свій на оселі́ теку́ча вода́, — в на́шій випадку́ рі́ка Се́рет, в якій є́ неначе́ *linea delle risorgive* ря́дом осель зазнача́на. Зна́чіння рі́ки для я́рових осель є́ першо́рядно́ї ва́ги, бі́льше чим чисельних а́ вбо́гих на води́ же́рел, що́ б'ють висо́ко на збо́чах я́ру. Квє́стія води́ є́ на Поді́ллі до то́ї степе́ні деци́ду́юча, що́ я́рові оселі́ можна́би порівня́ти з красо́вими. Рі́ка причи́няється в значні́й мі́рі до вигі́дного по́ложення осель під о́глядом життє́вим і господа́рським, а життя́ лю́дини до то́ї степе́ні зв'язане́ з тим теку́чим еле́ментом, що́, як ка́же слу́шно Ки́ав¹), „де є́ вода́, там кипить́ життя́, де її́ нема́є, там сме́рть і за́стій“.

З друго́ї сторо́ни ма́ємо тут і антропогеографі́чні мо́менти, що́ ле́жать в приро́ді само́го чоло́віка. Той, як дитя́ приро́ди, є́ від не́ї впра́вді зале́жний, але́ в мі́ру зросту́ степе́ня його́ культу́ри, він від приро́ди освободжу́ється і ви́користовує́ її́ для сво́їх ці́лей і то́му впли́вом сво́ім огорта́є міс́це, на котро́му живе́. Чим бі́льший і си́льніший впли́в може́ чоло́вік проя́вити, тим в оселя́х його́ мо́менти антропогеографі́чні бу́дуть ви́разні́ші. Сте́пень культу́ри чоло́віка, його́ еко́номі́чно-господа́рський хист, а тако́ж націо́нальний ха́рактер, ви́тискаю́ть незате́рті п'ятна́ на по́ложенні́, розмі́щенні́ і формі́ осель.

Я́р Се́рета бу́в замешканий́ вже́ в доі́сторичних ча́сах, як сві́дчать археоло́гі́чні нахі́дки, а то́ завдя́ки його́ фізіографі́чним при́кметам, у вели́кій мі́рі завдя́ки нагро́мадженні́ на дні́ я́ру уро́жайного́ наму́лу, котрий́ легко́ нада́вався до́ управи́.

Нині́шний мешка́нець я́ру є́ в голо́вній мі́рі рі́льником, котрий́ мешка́є впра́вді в я́рі, але́ його́ життє́вий прости́р у формі́ рі́ллі нахо́диться на міжя́ровій височи́ні. В я́рі рі́ллі менше́, бі́льше лу́гів, пасови́ськ, горо́дів, дрі́бних лі́сів; височи́на то́ збі́жевий степ. Грома́ди по́ложені́ в я́рі Се́рета, в числі́ 51, обі́ймають прости́р 786 км² зі́ слі́ду́ючим поді́лом культу́р: рі́лля 70%, горо́ди 2 $\frac{1}{2}$ %, сіножа́ти 2%, пасови́ська 5%, лі́си 17%, неуро́жайна зе́мля 3 $\frac{1}{2}$ %. В села́х мешка́є 2/3 насе́лення. Мі́ста і мі́сточка́ тутешні́ є́ комбі́нованого́ господа́рського́ типу́: торго́вельно-промисло́во-рі́льничі́. За ви́тмком Чортко́ва господа́рське́ їх зна́чіння́ ще́ дуже́ примі́тивне́. В то́й спосі́б оселі́ я́ру мо́жна по́ділити́ на два́ господа́рські́

¹ Kyaw. Der Einfluss der Wasserfälle auf die Ansiedlungen der Menschen. Leipzig 1910.

типи: рілньничі села, та міста о зріжничкованій господарці. Треба підчеркнути, що ерозійній діяльності Серета завдячує своє існування більше число млинів (23), з котрих деякі творять відокремлені дрібні людські оселі.

Під національним¹⁾ оглядом замешкують яр Серета Українці (56%) Поляки (31%) і Жиди (13%). Як, звичайно в Галичині, Українці мають перевагу по селах, Жиди по містах, Поляки є тут і там. Треба підчеркнути, що між обома сільськими елементами ц. е. українським і польським різниці культурні і звичаєві так затерлися, що не мають вони жадного впливу на господарку й оселі чоловіка.

Морфольогічне положення і розміщення осель.

Подільська височина не виявляє сама собою великого й виразного атракційного впливу на людські оселі. Терен легко схвильований, майже рівний, монотонний і слабо порізблений мимо своєї родючої почви не сприяє розвитку осель на так широку

Ułaškiwci мезанурова оселя Mändersiedlung.
Zablotiwka сїдна оселя Bodtensiedlung.

скалю, як то бачимо в ярі. Тому оселі подільської височини чисельно незначні в порівнанні з яровими оселями. Містяться вони там звичайно в малих заглибленнях терену, приймаючи поло-

¹⁾ Цифри непевні, взяті з польського спису населення 1921 р. в той спосіб, що за Українців уважаємо гр. кат., за Поляків рим. кат., за Жидів моїс. віроісповідування; числа офіціальні (Українців 45½%, Поляків 46½%, Жидів 8%) є безвартісні.

ження, означене Шлітером¹⁾ як „Nestlage“. Подільська височина по причині слабкої різьби, а вслід за тим з браку води і природної охорони, зіпхнула оселі в глибокі яри.

Так є і в ярі Серета. Оселі, які життєва konieczність з височини подільської пересунула в яр, мусли тут пристосуватись стисло до його різьби. Ріка Серет відносно стара, бо початком своїм сягає ділювія, відбувала свою ерозійну працю довший час у кліматі сухім, степовім, при співділанні вітру, морозів і денудаційної діяльності дощів і тому типова, первісна форма яру зазнала переображення. Збоचा злагідніли, дно досить значно розширилось, відтак ріка, врзуючись в дно, полишила опущені мевндри з обіжними горами. Загальний вислід довголітньої спільної праці атмо-

Оселя у випаді бічних долин, а заразом вилиця.
Siedlung in der Mündung des Nebenthales, zugleich ein Kettendorf.

сферичних чинників з текучою водою — дали подостатком відповідного в ярі місця для цілей осадничих.

Найбільше відповідним місцем на закладання осель являється властиве дно яру. Вистелене сухою, кілька метрів над позем ріки високою терасою алювіяльною, котрої ширина доходить до $\frac{3}{4}$ км (Залаве, Довге, Будзанів), а навіть 1 км (Чортків, Росохач, Олексинці), представляє догідне місце для розбудови осель. Завдяки своїй висоті тераса та є забезпечена перед виливом ріки, глибина яру запевняє охорону перед вітрами, а стрімкі в деяких місцях збоचा давали навіть давніше охорону в часі ворожих нападів. Тому то власне в тих місцях, де яр розширяється, а в слід за тим росте і ширина дна, стрічаємо чисельні оселі, котрі зовсім або по біль-

¹⁾ Die Siedlungen in nordöstlichen Thüringen. Zeitschr. d. Gesell. für Erdkunde. 1902 T. 37. стр. 830-874.

шій часті повстали на поверхні тераси алювіяльної або властивого дна яру. Оселі ті називаємо спідними оселями (Bodensiedlungen).

В міру поступенного розвитку й територіяльного розросту осель показалося дно з часом недостаточним для дальшої розбудови і тому дома почали неначе надбудовувати поверхами понад дном на терасах старши, або лагідно похилених збоках; в той спосіб повстають оселі спідно-збочеві. (Gehängebodensiedlungen). Завдяки ним краєвид яру, порівнюваний так часто до краєвиду гірських долин, набирає ще виразніших цій того характеру; густо розміщені побіч себе дома осель виглядають неначе ластів'ячі гнізда, приліплені до лагідних узбіч яру.

Звуження яру потягнуло за собою звуження дна, внаслідок чого оселі, не маючи місця для розбудови в ширину, а по причині

Оселя спідно-збочева, а zarazом ланцева.
Gehängeboden Siedlung, zugleich Waldschufendorf.

досить стрімких місцями збочей також у висоту, витягаються в напрямі довготи яру або переносяться на дно, чи лагідніші збока противної сторони ріки, в той спосіб діляться на дві нерівні часті, получені з собою в засаді мостом (Лучка, Микулинці, Кривки, Різдяни, Струсів).

Заохочуючим місцем для закладання осель, що дає трівку підставу під будову домів, є також обіжні гори в полишених рікою меандрах старої й нової дати, а вкінці меандри тепер існуючі. Витворюють вони на випуклині свого лука плоскі півострови і тому зістали використані для осадництва. Середина меандрів становила крім того природне місце оборонне перед ворогом. Ріка сама створила тут неначе природний рів стрілецький, боронячи доступу до середини і як живло сильніше взяла на себе $\frac{1}{4}$ тягару оборони осель, полишаючи чоловікови лише $\frac{1}{4}$ частину, т. є. оборону вузького входу до середини або т. зв. шийки. Гадка будови осель в середині меандрів не нинішня; вона зродилась раніше ще у наших

предків і тому старші відносно оселі положені є в тому власне місці. Безпечно, догідне й окружене водою місце притягало чоловіка, котрий при незначній навіть чисельности міг ставити опір перемагаючим силам ворогів. Оселі меандрові є властиво відміною долинних осель, від котрих різняться лише своїм обрамленням.

Там, де оселі не найшли для себе місця на дні яру або на його збоках, там вийшли вони на терасу, головню молододиллювіальну і в цей спосіб повстає терасовий тип осель. Дуже корисним і частим є положення осель при устю бічних долин до яру Серета, якщо вони є відповідно широкі, мають лагідні збока, ви-

Місто Чортків.
Stadt Cortkiw.

стелені аллювіями, тим більше, що бічним ярком може йти дорога на міжярову височину, до ріль даної оселі.

В цей спосіб вирізнили ми в ярі Серета п'ять головних морфологічних типів осель: 1) спідні оселі, 2) меандрові, 3) терасові, 4) у випадках бічних долин, 5) спідно збочеві.

На загальне число 51 осель положених в ярі Серета, належать до типу:

осель спідних	13	місцевостей або	25.0%	всіх осель
" меандрових	14	" "	26.9%	" "
" терасових	4	" "	7.6%	" "
" у випаді бічних долин	9	" "	17.4%	" "
" спідно збочевих	11	" "	23.1%	" "

До спідних осель належать місцевости: Кривки, Налуже, Застіноче, Залаве, Довге, Слобідка янівська, Росохач, Заболотівка, Капустинці, Лисівці, Шипівці, Олексинці і Кулаківці.

До осель меандрового типу належать ті місцевости, що розбудувалися в середині меандрів полишених (і на обіжних горах),

як також меандрів тепер існуючих. Вони є так чисельні, як спідні оселі, бо положені в нутрі меандрів, котрі виступають в найбільшій кількості в місцях значнішого розширення дна, значить там, де досить місця знаходиться і для спідних осель. До осель меандрового типу зачисляємо: Острів, Луку Велику, Волю мазовецьку (звану народом Лапоївкою), Струсів, Гумницька, Янів, Будзанів, Білу Чортківську, Улашківці, Щершенівці, Мушкарів, Мишків і Більче.

Як терасові оселі вдалось означити: Березовицю Вел., Мишковичі, Скородинці і Нагірянку, котрі значнішою своєю частиною розложились на терасах. Оселі сумнівні, що до їх терасового положення прийшлося зачислити до осель спідно-збочевих. Сталось то з тої причини, що тераси яру Серета дотепер не досліджені й тому говорити сьогодні о терасовім типі оселі, в повному того слова значінні, на разі не можна. З тої то причини і скількість терасових осель виходить відносно найменша.

Як велике значіння мають для осадництва розширені випаді долини бічних приток Серета, свідчить та обставина, що всі вони використані для розбудови осель. Осель таких маємо девять: Буцнів, Чорторії, Варваринці, Острівчик, Підгайчики юстинівські, Скомороше, Сосолівка, Касперівці й Щитівці. Поділ тих осель на право- й лівобічні є зовсім аналогічний до поділу приток Серета, то значить — асиметричний. Зпоміж девяти осель, положених у випаді долини бічних у яр, випадає на праву сторону яру а на ліву одна лиш оселя, а іменно село Щитівці.

Оселі спідно-збочеві представляють тип мішаний; місцевости, що належать до того типу розложені почасти на дні яру, по части на його лагідніших збочах. Що до своєї чисельности стоять вони на третьому місці тому, що повстали наслідком територіяльної розросту спідних осель у напрямі збочей, або терасових, чи збочевих у напрямі дна. До того типу осель причисляємо: Лучку, Микулинці, Різдяни, Зубів, Малів, Семенів, Підгіряни, Угрин, Милівці, Монастирок і Голігради.

Розміщення тих пяти головних морфологічних типів осель стоїть в тісній звязи з морфологічною формою яру. Щоби одержати дійсний образ розміщення, мусимо взяти під увагу певні відтинки яру, характеристичні перевагою одного, чи кількох виступаючих там типів. Поступаючи в той спосіб, належить поділити яр Серета на три відтинки, а саме: горішній — від Березовиці до Залава, середній — від Залава до Більча та долішній від Більча до устя ріки в Дністер.

На загальне число 51 осель випадає на оселі:

1) спідні	в гор. відтин.	4- 18%	в серед.	8- 33%	в дол.	1- 20%
2) меандрові	" "	5- 23%	"	9- 37½%	"	—
3) терасові	" "	2- 9%	"	2- 8½%	"	—
4) у випаді біч.						
долин	" "	4- 18%	"	2- 8⅓%	"	2- 40%
5) спідно-збоч.	" "	7- 32%	"	2- 8½%	"	2- 40%
		22-100%		24-100%		5 100%

Величина і густота осель.

На величину і густоту осель в ярі Серета впливають — як всюди — відносини фізіографічні й господарські. Тому, що на палеозойським Поділлю оселі є скупчені майже виключно в ярах, а міжярова височина лишається пустою, тому скупчення осель в ярах є дуже значне; відбивається воно подвійно: в густоті осель та їх величині. Само собою розуміється, що найбільші оселі, міста й місточка, завдячують свою величину тому, що є вони господарськими й адміністраційними середовищами.

Поділ осель цілого яру після величини¹⁾ представляється в слідуєчий спосіб:

Величина оселі			число осель	число мешканців
0 — 500	мешканців	5	9·8%	2116 — 2·9%
500 — 1000	"	17	33·3%	13096 — 17·4%
1000 — 2000	"	20	39·4%	28446 — 37·8%
2000 — 3000	"	5	9·9%	12117 — 16 %
3000 — 5000	"	3	5·8%	11609 — 15·5%
5000 — 10000	"	1	1·9%	7810 — 10·4%
		51	100%	75197 100%

Наведене зіставлення вказує, що найчастіші є ті оселі, що числять 500—2000 мешканців (73%), і що вони скупляють також найбільший відсоток населення (55%) (лише 1/10 осель причисляється до менших), або що оселі яру Серета належать до осель великих, як на села. Оселі від 2—3000 мешканців (Бунцева, Струсів, Янів, Улашківці, Більче) мають вже певний відсоток людности ремісничо-купецької, за виїмком села Буцневи, котре має чисто рільничий характер. До класу селищ від 3—5000 мешканців належать місточка Микулинці і Будзанів, що мають ще досить значний (1/4) відсоток рільників, найбільше село яру Серета Біла чортківська завдячує свою величину догідному положенню і сусідству Чорткова. Одиною дійсно більшою мійською оселею є Чортків, котрий по прилученні до нього в 1929 р. Вигнанки числить понад 10.000 мешканців і належить до більших міст Поділля.

Як бачимо, найбільші оселі завдячують свою величину господарським відносинам, фізіографічні умовини впливають на загальну значну величину тутешнього села, а крім того на зріжничковання величини в різних частинах яру. Горішня частина яру завдяки лагідним формам може мати густо розложені оселі і тому то є вони також середньої величини; в середній частині о більше стрімких збочах є того місця менше, тому оселі є тут рідкі, але за те більші. В долішнім відтинку яру, де морфологічні умовини є найменше корисні для осадництва, є оселі найменші і рідкі. У висліді найменшу густоту населення (одержану через поділ населення яру через його поверхню, а не через цілий життєвий простір) стрічаємо в північному відтинку яру, найменшу в долішнім. Чисельні дані находимо в таблиці:

¹⁾ На підставі спису населення з 1921 р. Однак цілого ряду домів як млини, лісничівки і т. п. не узято.

	Пересічна величина оселі	Оселя випадає на км ²	Пересічне віддалення осель	Число людей на 1 км ²
Північ. відтинок яру	1213 меш.	2·02	1.5	550
середн. „ „	1847 „	5·82	2·4	317
полудн. „ „	837 „	4·59	2·1	182
цілий яр	1474 „	4·15	2—	356

Комунікаційне положення осель.

Обговорюючи комунікацію яру Серета можемо зовсім проминути значіння Серета як дороги водяної, а то по причині його низького водостану. Дороги сухопутні, так гостинці як і залізниці, є сильно звязані з різьбою терену. Яри являються некорисними для комунікації: лінії рівнобіжникові мусілиб дуже часто переправлятись через глибокі полуденникові долини і тому волять перебігати по рівних міжярових верховинах, як у крутих і вузьких ярах.

Так само діється і в ярі Серета. Головні дороги комунікаційні пробігають на верховині, а хотяй в ярі так густо скупляється населення, то мимо того не проходить в нім ніякий гостинець або залізнична лінія на більшім просторі, а получения поміж поодинокими оселями яру становлять лихі і вузькі сільські дороги. Ріка вючись припирає то до одного то до другого берега і полишає вузький лише кусень дна, що без більшого накладу коштів може вистарчити для вузької доріжки, але не широкого шляху. Крім тих доріг поздовжних, що мають на цілі получения з собою поодиноких осель, стрічаємо численні дороги поперечні, котрі сповняють подвійну задачу: лучать село з його життєвим простором, ц. є. рілею положеною на верховині, а дальше також з головними комунікаційними шляхами, що рівнож туди перебігають. Поперечні дороги дістаються з яру на верховину, при помочи бічних долин, оскільки ті є достаточо широкі. Поперечне получения уможливають численні мости, яких маємо 56, не вчисляючи кладок і менших мостів так, що на кожду оселю припадає більше як оден міст.

Доказом, що мала лише частина з доріг комунікаційних перебігає на просторі яру, служить табеляричне зіставлення (на стор. 21).

Подана табеля виразно ілюструє як велику ролю відіграють дороги в розміщенні осель і людности. Хотяй незначний їх лише відсоток перебігає на просторі яру, то все таки скупляється біля них зглядно много осель, а ще більше населення.

З порівняння відсотка осель, що лежать біля доріг з відсотком їх населення бачимо, що той другий є значно більший, або, що оселі положені над дорогами є великі: видно то головно на селищах положених над головними гостинцями. Нічо дивного! Гостинці лучать з собою більші селища, але передовсім відвортно, пере-

Биті шляхи	Назва шляху	Довжина в км.		Відношення до всіх доріг	Відношення осель при дорогах до всіх	Відношення людності тих осель до всієї людності
		взагалі	в ярі			
I. ряду	Тернопіль Заліщики	227	11	4 $\frac{1}{2}$ %	10%	20%
"	Микулинці Бучач	40	2	5%	2%	4%
II. "	Борщів Заліщики	38	2	5%	2%	2%
Третього ряду		87	20	23 $\frac{1}{2}$ %	14%	20%
Разом		392	35	9%		
Дороги залізничні	Тернопіль Заліщики	153	12	8%	12%	24%

ступлення яру важною артерією комунікаційною спричиняє повстання більшої оселі. Занепад давних місточок як Буцневи, Касперовець і Улашковець вяжуться з поминенням їх через гостинці. Відбилось то головно на Улашківцях, котрі ще при кінці XVIII. віку були важним торговельним середовищем полудневого Поділля, а нині нічим майже не різняться від села; ролю їх переняв Чортків, де збігаються гостинці і лінія залізнична. Рівнож місточко Микулинці завдячує свій розріст попровадженню через нього битої дороги. Міста і місточка ярові можемо назвати оселями комунікаційними.

Форма осель.

Обговорюючи положення осель яру Серета підчеркували ми виразно переважаючий вплив чинників фізіографічних. Відносно впливу їх на форму осель, то чинники ті не тратять вправді своєї первісної правосильности, але вже допускають тут до виразної співучасті також чинники антропогеографічні.

Фізіографічні умовни, що посунули чоловіка в яр, вяжуть його тут і подібно, як в горах (Савицький¹⁾, Кубійович²⁾, оставляють йому певні лише місця для заселення. В наслідок нерівности терену маємо в ярі відхилення в пляні розміщення домів, а в слід за тим і в формі осель. Не маючи на дні, меадрах, терасах і ла-

¹⁾ Rozmieszczenie ludności w Karpatach Zach. Kraków 1910.

²⁾ Rozmieszczenie kultur i ludności we wsch. Karpatach. Krak., odczyty geograf. N-ro 7 — 1924.

гідних збочах надто великого простору до диспозиції в цілях розбудови, скупляє чоловік мешканеві й господарські будинки з кончності густіше і в більші групи, а оселі його приймають певну тип форму.

Найзагальнішою формою сіл яру Серета являється гуртова оселя (Haufendorf). В головних чертах не виказує вона жадного пляну. Обійстя лежать нерегулярно біля кривих, вузьких вуличок, що кінчаться часто впадом на обійстя. До задньої частини обійстя прилягає город, за ним тягнеться пасовисько або ліс. Поза обійстями, городами, пасовиськом і лісом, що лежать в ярі, дається доперва на височині начеркнути належний до села менше-більше чотирикутний кусень рілі.

Гуртові оселі є домінуючою формою тутешніх осель. Покривають вони довгою смугою яр Серета і доходять до значних вимірів. В середущій лише частині, від Струсова до Слобідки янівської, переривається та смуга виступом інших форм осель, а іменно ланцевої оселі (Waldhufendorf).

Громадний виступ гуртової оселі в нашому терені дається пояснити географічними і суспільними умовами. Яrove село не може бути виключно однувличною (Strassendorf) чи колевою (Rundling) оселею, бо поверхня яру відносно мала, вузька, терен нерівний і тому обійстя не можуть уставитись виключно в один, чи два ряди здовж дороги або розбудуватись у формі кола. Тут часто будинки одного і того самого обійстя не лежать на однім поземі (хата нище, будинки господарські дещо вище або противно), але змушені відповідно до нерівного терену пристосуватись і тому гуртова форма села є в тім случаю річчю зовсім зрозумілою.

Генезу гуртової подільської оселі пояснює Ленцевич також мотивом оборонним. Краще вже зясував походження гуртової оселі з історичної точки погляду Буяк, кажучи, що гуртові села є питомі всім народам індоєвропейським, а може навіть є загальним дорібком культурним людства.

Досліді гуртової оселі на місці виказують одно цікаве явище: гуртова оселя, то найстарша форма загалу осель, бо в новіших, або навіть добудованих частинах старих осель, бачимо подекуди досить виразну тенденцію приймавання вже певної геометричної форми, оскільки, розуміється, дозволяють на то морфологічні умовини. З тої причини приходиться поділити гуртовий тип на два підтипи: а) чисто-гуртовий і б) мішаний.

До першого належать: Березовиця, Острів, Лука, Мишковичі, Підгайчики юст., Слобідка янів., Скородинці, Заболотівка, Милівці, Капустинці, Лисівці, Олексинці, Мушкарів, Мишків, Монастирок, Голігради, Касперівці, Щитівці і Кулаківці. До другого мішаного типу зачисляємо: Буцнів, Чорторії, Лучка, Кривки, Воля мазовецька, Налуже, Варваринці, Залава, Шипівці і Шершенівці.

Другою формою села, що виступає в ярі Серета, є ланцева оселя (Waldhufendorf). Є то тип села, якого форма і напрям визначені бігом ріки, зглядно шириною дна яру. В місцях більшого звуження яру і випростування збочей зменшається в слід за тим ширина дна і простір будівельний. Село не може розбудуватись

в ширину і витягається в напрямі довжини яру, обійстя розбудовуються в один або два ряди здовж одної головної дороги по одній або й двох сторонах ріки, що становить в тім случаю неначе орієнтаційну вісь господарських загород. Довгота тих сіл доходить до 2-х і більше км.

Положення ланцових осель є корисніше чим гуртових, бо розбудовані на дні яру заняли місця ближчі городів, лугів і ріки. До тої форми належать села: Різдяни (2 км. довге), Застіноче, Малів, Семенів, Підгіряни і Довге. Послідне своїй значній, бо 2 км. переходячій довжині, завдячує правдоподібно свою назву.

Посередню форму поміж гуртовою, а ланцевою оселею становить „вилаця“ (Kettendorf). Форму її очеркує Заборський¹⁾ в слідуочий спосіб: „складається вона найчастіше з двох майже рівнобіжних вулиць, получених поперечницями в виді драбини; часто приймає форму вилів.“ До вилиць зачисляє він також села зложені з двох вулиць, що перетинаються, а що не є ані гуртовими, ані однувличними оселями. Вилаця подібно як однувлична оселя не виступає в ярі в більшій скількості і не займає більшого або осібногo простору. Розсіяна рідко між гуртовою і ланцевою оселею є доказом свого посереднього походження. Форму вилиць посідають села: Зубів, Острівчик, Гумніська і Скомороше.

Форма осель мійських подібно, як і сільських, залежить в першій мірі від условин топографічних. Тому, що оселі мійські є вислідом дороги, як місця переправи і постою через ріку (оселі помостові) і життя їх органічно звязане з комунікаційною сіттю, тому розростаються вони головно в напрямі доріг.

В оселях мійських виріжнити можна передовсім дві головні часті: середущу або середмісте і окружаючі його дільниці. Середину міста становить малий чотирикутний ринок, по боках котрого стоять звичайно церков, костел, громадські будинки і склепи. Серединою ринку біжить гостинець, від котрого під простими кутами розходяться бічні вулички, перетяті опісля вулицями рівнобіжними до того чотирикутника. Середмістя становить центр життя даногo міста, є неначе мозком його людности. Замешкале є воно народністю жидівською (ghetto), густо забудоване партеровими домами, рідше одно і більше поверховими.

Поза тим середмістям положенням на рівному дні або широкій терасі, котрого величина залежить від величини оселі взагалі, лежать на збочах або терасах доми, найчастіше партерові, окружені городами і садами, замешкані рільниками і ремісниками. Вулиці тут подібно, як у гуртових осель вузькі, короткі і круті, а домг густо і безладно по збочах розкинені роблять вражіння типового ярвогo села. Дільниці новіші, як нпр. залізнична дільниця в Чорткові і полуднева частина Микулинець або західна Струсова, мають вже певну геометричну форму, звичайно зближену до прямокутника. Вулиці тут ширші, доми більші, кращі, регулярно розложені і чисто удержвані. За тою частю міста лежать в певній віддалі кладовища, цегольні, броварі, горальні, млини і касарні.

¹⁾ O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Kraków 1927.

AUSZUG. DIE SIEDLUNG IM SERETTALE.

von Iwan Dekajlo.

Die Siedlungen im Canon des Seret, des größten linksseitigen Nebenflusses des Dnister auf der podolischen Platte verdanken ihre Entstehung und Form verschiedenen physiographischen und anthropogeographischen Faktoren. Infolge der großen Verschiedenheit der Landschaft besteht eine starke Abhängigkeit der Siedlungen von der Morphologie der Oberfläche, sowie vom Klima und dem fließenden Wasser, dies aber in geringerem Maße. Die physiographischen Faktoren haben den größten Einfluß auf die Lage der Siedlungen, nicht minder aber wirken die anthropogeographischen Faktoren auf ihre Form und Größe.

Die wirtschaftliche Lage der Siedlungen ist durchaus nicht günstig. Die natürlichen Bodenverhältnisse brachten es mit sich, daß die im Engtale gelegenen Siedlungen (51), welche in 86% aus rein landwirtschaftlichen Siedlungen bestehen, gegen 89% ihres Lebensraumes auf der Hochfläche besitzen. In der Seretschlucht befindet sich wenig Ackerboden, es gibt dort nur Wiesen, Weideplätze, Gärten und Wälder, während die Hochfläche, die Getreidesteppe, den Hauptbesitz der Bewohner bildet. Die Lebens- und Wirtschaftsbedingungen sind auch in einem gewissen Grade von der Ausnutzung des fließenden Wassers, von seiner Fischfauna und von der Reichhaltigkeit des Baumaterials (Holz, Stein, Lehm, Sand etc.) abhängig. Die Siedlungen der Seretschlucht zerfallen in 2 Wirtschaftstypen, und zwar: in die Landwirtschaft treibenden Dörfer und in die Städte, mit Handel, Industrie und Landwirtschaft.

Die Siedlungen des Serettales sind, ähnlich wie in den Bergtälern, an verschiedene morphologische Formen der Schlucht gebunden, wie an den Talboden, die Mäander, die Mündung von Seitentälern, Terrassen und sanfte Abhänge. Die an diese Formen gebundenen Siedlungen, teilen wir daher in 5 morphologische Typen ein: 1) Talboden — 2) Mäander — 3) Seitentalmündungen — 4) Terrassen — u. 5) Grund — u. Abhangstyp.

Dank der physiographischen u. landwirtschaftlichen Verhältnisse, befinden sich die Siedlungen des paläozoischen Podoliens in den Canons der Flüsse, während die zwischen den Flüssen liegende Hochfläche fast leer bleibt. Das spiegelt sich in zweifacher Art wieder: in der Siedlungsdichte und in der Größe der einzelnen Siedlungen. Die größten Siedlungen sind naturgemäß die Städte und Städtchen, welche den administrativen u. wirtschaftlichen Mittelpunkt bilden. Am häufigsten begegnen wir Siedlungen mit 500-2000 Einwohnern (73%), welche 55% der Bevölkerung umfassen. Siedlungen mit 2-3000 Einw. gibt es 5 (9·8%) und mit 3-5000 Einw. 3, das ist 5·8%. Die größte städtische Siedlung ist Čortkiw mit mehr als 10.000 Einwohnern, und das größte Dorf ist Biła Čortkiwska mit 3.844 Einw.

Die mittlere Siedlungsdichte beträgt 4·15 km² und die mittlere Entfernung 2 km. Der obere Teil der Seretschlucht (Berezowyča-Załawie) hat, dank seiner sanften Formen, dichtgelagerte Siedlungen (Entf. 1·5 km.) und mittlere Größe (durchschnittlich 1213 Einw.): im mittleren Teile, (Załawie-Bilče), mit steileren Hängen, sind die Siedlungen

weniger dicht (mittlere Entf. 2·4 km.), dafür aber größer (durchschn. 1817 Einw.). Im unteren Teile (Bilče bis zur Einmündung des Seret in den Dnister), wo die morphologischen Verhältnisse am ungünstigsten liegen, finden wir die kleinsten Dörfer (837 Einw.) und die größten Entfernungen (2·1 km. durchschn.), infolge schwacher Besiedelung.

Die verkehrsgeographische Lage der Siedlungen ist auch nicht günstig, da die Schlucht ein großes Verkehrshindernis bildet. Die Hauptwege führen auf der Hochfläche, und der Canon des Seret besitzt auf seiner ganzen 152 km. langen Strecke, kaum 34·3 km. Straßen und 12 km. Eisenbahn. Die Kommunikation findet im Engtale des Seret, ausschließlich auf engen und elenden Dorfstraßen, in zwei Richtungen statt: 1) am Talboden, entlang des Flusses, oder 2) quer zum Fluß. Die Längswege verbinden die einzelnen Siedlungen miteinander und die Querwege die Dörfer mit ihren Feldern, welche sich auf den Hochflächen befinden, und mit den dort verlaufenden Hauptstraßen.

Den häufigsten Typ des Schluchtdorfes bildet das Haufendorf (34), durch die Morphologie u. die anthropogeographischen Faktoren dazu gezwungen. Der nächste Typ wäre das Waldhufendorf (6), meist $\frac{1}{2}$ -2 km. lang, dessen Richtung durch die Enge des Talbodens und den Flußlauf bedingt ist. Die Mittelform, zwischen dem Haufen- und Straßendorf, bildet das Kettendorf, welche Form man an 4 Dörfern erkennen kann. Die Siedlungsform der Städte, ähnlich wie die der Dörfer, hängt von den topographischen Verhältnissen ab, aber außerdem haben auf ihre Form historische Faktoren, sowie die Kommunikationswege eingewirkt.

Die Städte u. Städtchen können wir durch ihre Lage auch als Kommunikationssiedlungen betrachten. In der Mitte der Stadt befindet sich gewöhnlich ein viereckiger Ringplatz, durch welchen die Hauptstraße führt u. von der die Seitenstraßen unter einem rechten Winkel abzweigen. Die innere Stadt ist von einem Gürtel enger und kurzer Gassen, sowie Parterrhäusern umgeben, wo die Handwerker und Landwirte wohnen. Die neueren Stadtteile, gewöhnlich an einem Kommunikationsweg eingelegt, haben die Form eines Rechteckes oder Quadrates.

П. БАБЯК, М. ГАБЛИНСЬКИЙ, Т. МУЗИЧИШИН.

ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ У СХІДНИХ КАРПАТАХ І ПІДКАРПАТТЮ В РР. 1880-1910.*)

Вступ.

З давен-давня зміряє людська думка до можливо як найкращого пізнання суспільних явищ, до яких належить також питання про приріст населення. Бо і якжеж не має це цікавити людини, коли в звязку з цим питанням dokonуються великі переміни в історії людства і ускладнюються його питання політичні, економічні й соціальні. Тому цей проблем приросту населення звернув на себе увагу вже в старинних часах і учені тої доби дали цьому вислів в науковій літературі тодішних часів, як це стрічаємо в творах Плятона й Арістотеля. Та оден і другий прийшли до переконання, що людство розвивається за скоро, що більше родиться, чим умирає і тому уважали цей скорий приріст некорисним та давали різні ради на його зменшення: як обмеження скількості дітей в подружжях, а навіть убивання тих, колиб їх скількість переступала законом окреслене число. Боялись вони, що це викличе перелюднення в відношенню до середників поживи, а в парі з цим недостаток разом з усіма його наслідками.

Зовсім інакше зрозуміли цю справу в новіших часах, головно в так званій добі меркантильній (17. і 18-ий вік). В тім часі звернено головну увагу на приріст населення, а меркантилісти славили його як благословення народу, вважаючи його якби передумовою, якби дійсним і головним чинником економічного й політичного розвитку народу, якийби запевнював йому перемогу над світом. Приміром служила їм в даному случаю Голяндія, котра на їх думку лише завдяки сильному приростові населення вела перед під зглядом економічним й політичним серед інших народів. Напрям цей заступали: Й. Бехер, Готтльоб ф. Юсті, Сонненфельс, В. Петти, Люке, Монтескіє, Руссо і інші учені цієї доби.

Ті оптимістичні погляди на приріст населення захитала в поважний спосіб теорія Мальтуса. По його думці людство розвивається в скорійшому темпі: (в геометричному ряді), ніж середники до життя, (в арифметичному ряді). В наслідок цього повстає приро

*) П. Бабяк опрацював Гуцульщину і Покуття, повіті: Косів, Печеніжин, Надвірна, Коломия, Товмач, Городенка і Снятин. Т. Музичишин опрацював Горгани і часть Підкарпаття, повіті: Богородчани, Калуш, Долино, Жидачів і Станиславів. М. Габлинський опрацював Високий Бескид і часть Підкарпаття, повіті: Стрий, Турка, частину Ліска, частину Доброміля, Ст. Самбір, Самбір і Дрогобич.

дна суперечність, яка доводить до різних суспільних потрясень, воєн, революцій, епідемій ітп. Щоби оминати цих сумних наслідків, дає Мальтус ради на обмеження потомства. Подібне становище заняв рівнож т. зв. неомальтузіанізм.

Проти теорії Мальтуса і його прихильників виступив знова цілий ряд учених, політиків, філософів і соціалістів, які старались її опрокинути, а навіть в новіших часах почали уважати її за шкідливу. Сюди належить зачислити Годвін-а, Сетбеер-а, Кавтського, Каре-я, Спенсер-а, Ліста і інших. Тому політика поодиноких держав пішла навіть в напрямі поборювання теорії Мальтуса і неомальтузіаністів, а почала стреміти до піддержки більшого приросту населення. Ці стремління бачимо й сьогодні в царині оподаткування, у винагородженню платень урядничих ітп.

Вже з цього короткого зіставлення бачимо, що приріст населення був предметом заінтересовань широкого круга учених, які зрештою розглядали цю квестію зі становища різних наук. Нашою знова ціллю є висвітлити цю справу на просторі Східно-галицьких Карпат і Підкарпаття зі становища антропогеографічного, цебто прослідити її в звязку з географічними умовинами цього простору, виказати їх взаємний вплив на себе.

Не можна сказати, щоби й на цьому полі бракувало дослідників. Все таки круг їх був дуже маленький і надто загальний, та доперва останні часи приносять більші здобутки наукові в цій квестії. Першим котрий направду зайнявся чоловіком і його приростом в значінню антропогеографічному, являється німецький антропогеограф Рацель. Він подає поняття приросту і методи його географічного уняття.

Населення позстає у внутрішньому рухові, під яким розуміє він уродини й смертність, а також заключування подруж. Очевидно, що уродини й смертність від о гра ю т ь першорядну і без посередну ролю в прирості населення і якщо уродини перевишають смертність — буде це приріст, в противному випадку — убуток населення. Є це приріст зглядно убуток природний, у відріженню від приросту дійсного, де крім уродин й смертності узгляднюється ще рухи міграційні.

З інших дослідників над приростом населення в антропогеографічнім значінню належалоби згадати російського географа Воейкова, який кладе більшу вагу на приріст природний, бо це свідчить про його динаміку, статику вважає він шкідливою.

Приріст населення не є всюди однаковий, що особливо дається завважити тоді коли беремо під увагу менші одиниці територіяльні, пр. громади, евантуально повіти. Причина цього нерівномірного приросту лежить частинно в землі, передовсім у просторі і його помічних жерелах, як також в натурі народів і їх культурному стані. Не без значіння очевидно є тут густота населення і момент соціальний.

Такі є дійсні чинники, котрі впливають на приріст населення і залежно від їх наслідків додатних або відемних, населення буде приростати або убувати, що постаремось розглянути докладніше на нашому просторі.

Належить з приємністю згадати на цьому місці, що думку опрацювання приросту на нашому просторі піддав Доц. У. Я. д-р Володимир Кубійович і служив не раз цінними вказівками, за що складають йому автори щирю подяку.

В виконанню мап головна заслуга належить Тов. Миколі Кулицькому, за що рівнож автори почуваються до товариської вдячності.

Метода праці.

Недостача статистичних матеріалів до природного руху і міграцій в поодиноких громадах на нашому просторі приневолив нас обмежитись лише до дослідів приросту дійсного, який досліджуємо на підставі списів населення в рр. 1880, 1890, 1900 і 1910, а природний приріст узгляднюємо лише повітами, до яких маємо матеріяли опубліковані. Десятиліття 1910-21 не узгляднюємо з двох причин: 1) воєнна заверюха забурила у згаданому 10-літтю нормальний розвиток населення і через це не можнаби інтерпретувати приросту, зглядно убутку населення географічними чинниками, 2) спис населення з 1921-го року має в собі, особливо на нашому просторі, багато недокладностей, тому годі його брати за підставу наукових дослідів.

Щодо самих обчислень приросту, то виконано їх на підставі взору проф. Клечинського на приріст населення, іменно: $P = \sqrt[n]{\frac{L}{L_0}}$ —

—1)— де P означає приріст, L стан населення з посліднього десятиліття, L_0 стан населення з попереднього 10-ліття, а n число літ. Є це взір на пересічний приріст населення.

Приріст цей обчислюємо з одної сторони поодинокими десятиліттями, щоби пізнати поступенний його розвиток, з другої сторони обчислюємо пересічний приріст з 30-ліття (1880-1910), бо в слідні з довшого протягу часу увільняються від хвилевих вагань, є більше сталі і яко такі надаються краще до наукової дискусії в звязку з географічними чинниками. В тій ціли виконано одну мапу приросту пересічного з 30-ліття (1880-1910), а другу за одно десятиліття (1900-1910).

Картографічне представлення виконано спершу громадами на мапах з мірилом 1 : 200.000, на які переношено границі громад з мап 1 : 75.000, Відтак згенералізовано частини всіх трьох авторів в одну мапу о под. 1:400.000, узгляднюючи при тім цілі комплекси громад, які вказували цю саму скалю приросту.

Очевидно, що брак відповідних матеріалів не дозволив на повну інтерпретацію мап тому, що поза списом населення бракує майже зовсім до досліджуваного простору будь яких жерел наукових. Зрештою залучений список жерел дає погляд, як убого представляється під тим оглядом опрацювання цього простору, головно з антропогеографічної сторони.

Нашу працю над приростом населення на просторі Східно-Галицьких Карпат і Підкарпаття зачинаємо від дослідів над рухом природним, це є уродинами, смертністю і подружжями — котрі по

думці Раця становлять головне услівя збільшення уродин і над рухами міграційними, цебто від чинників, які є жерелом і підставою дійсного приросту та мають на нього безпосередний вплив. Відтак досліджуємо дійсний приріст в звязку з іншими посередними чинниками, пр. фізіографічними, густотою населення, умовами господарськими, соціальними ітп. Приріст населення міст досліджуємо з окрема.

Природний рух населення і міграції.

Образ природного руху населення і міграцій дають нам залучені на кінці праці табелі. Числа ці вправді загальні, бо відносяться до більших адміністраційних одиниць, це є повітів, одначе кидають вони дуже багато світла на справи природного руху населення і міграцій на нашому просторі. На підставі цих чисел можемо зорієнтуватися в скалі дійсного приросту в поодиноких громадах повітів, та приблизно видіти в них скількість приросту, яка повстає дорогою природною, через уродини і скількість приросту, яка повстає через іміграцію, зглядно пізнати число убутку через еміграцію. Однак при цього рода порівняннях дійсного приросту населення в поодиноких громадах з загальним природним приростом в повіті треба завсігди памятати, що числа природнього приросту в поодиноких громадах можуть бути дещо відмінні, більші або менші від пересічного приросту повіту. Але ми, ізза браку матеріялів до природного руху в поодиноких громадах, мусимо приймати ці числа загальні повітів за міродайнні і в відношенню до них орієнтуватися при дослідах дійсного приросту на нашому просторі.

Зіставлені числа в табелях висвітлюють нам цікаві явища демографічні. Зачнім від першої рубрики.

Числа заключування подруж є досить поважні. Вагаються вони в поодиноких десятиліттях між 7-10 на 1000 людей річно. В одних повітах є вагання більші (Городенка 9·48, 9·47, 10·39, Самбір 9·51, 7·81, Ліско 8·79, 8·26, 7·08, і інші), в других менші (Станиславів 8·50, 8·24, 8·43, Коломия і Печеніжин 8·47, 8·45, 8·21, Дрогобич 8·37, 8·91, 8·41, і др.), а в інших знова можна завважити з кожним слідуочим 10-тіттям стале опадання подруж (Стрий 9·28, 8·58, 8·31, Турка 9·43, 8·55, 8·17, Старий Самбір 8·83, 8·77, 7·92, і ин.). Ці вагання чисел можнаби пояснювати за економістами ріжними урожаями в поодиноких 10-тіттях, бо як виказує статистика в ріжних краях, в літах кращих урожай буваче завсігди більше подруж; зноваж у поступенному опаданню чисел подруж можна завважити впливи західні — це є повздержливість від заключування подруж в дуже молодому віці, а також вплив еміграції молодих людей з рідних осель.

Скількість уродин (руб. II.) на нашому просторі представляється дуже поважно у всіх повітах. Найбільше число уродин пересічне в 30-літтю мають повіти: Городенка 49·43, Товмач 47·92, Богородчани 48·20, Надвірна 50·68, на 1000 людей річно. Відносно найменше число уродин стрічаємо в повітах: Станиславів 44·28,

Самбір 44·56, Старий Самбір 44·20, Доброміль 43·35, Ліско 43·85, Турка 44·02, на 1000 людей річно. Прочі повіти займають місце посереднє, це є 45—46 уродин на 1000 людей річно. Подібно можна завважити поважні вагання і значне опадання скількості уродин з кожним слідуєчим 10-літтям в поодиноких повітах, пр. Городенка 53·31, 48·77, 46·22, Снятин 51·17, 46·30, 41·54, Коломия і Печеніжин 51·13, 45·04, 42·40, Товмач 50·85, 48·04, 44·87, Станиславів 46·85, 44·03, 41·95, Стрий 48·53, 45·48, 43·69 і др. на 1000 людей річно, тільки повіти: Самбір, Ст. Самбір, Турка і Жидачів задержують рівновагу. Це поступенне обнижування числа уродин свідчилиби в значній мірі о впливах полового раціоналізму, який на заході Європи осягає вершок свого розвитку. Одначе опадання числа уродин треба загально ствердити велику сприятливість розродчої динаміки населення на нашому просторі для його чисельного розвитку.

В меншій мірі сприяє чисельному розвиткові населення на нашому просторі значна смертність. Вона виказує досить поважне число пересічне з 30-ліття, але і значне опадання в поодиноких десятиліттях. Найбільшу смертність мають повіти: Городенка 38·49, Товмач 34·09, Богородчани 34·13, і Надвірна 36·01 на 1000 людей річно. Найбільше стрічаємо повітів, які мають пересічну смертність 30-33 людей на 1000. Значно меншу смертність виказують повіти: Доброміль 28·82, Ліско 27·25, і Долина 29·48.

Подібно, як в числах уродин так і в смертности можна завважити поступенне опадання у всіх повітах з кожним слідуєчим десятиліттям. Це опадання смертности у деяких повітах (пр. Снятин 39·61, 32·51, 29·82, Коломия і Печеніжин 37·53, 31·43, 28·44, Товмач 38·20, 32·19, 30·88) є рівномірне з опаданням числа уродин, а в деяких є значно більше (пр. Городенка 43·52, 37·79, 34·17), що очевидно впливає дуже додатно на збільшення числа природного приросту. Опадання смертности можна пояснювати щоразто кращою поправою гігієнічних відносин на нашому просторі.

Величину природного приросту в повітах бачимо на числах колюмни IV-ої. Висота його залежить від числа уродин і смертности — є їх функцією. І як що в котрому повіті виступає більша скількість уродин а менша смертність, там являється приріст дуже великий і навпаки — малий приріст, як що справа представляється противно. На нашому просторі лише деякі повіти мають зрівноважений приріст, це є: Коломия і Печеніжин 13·70 13·61, 13·96, Снятин 11·56, 13·79, 11·72, Товмач 12·65, 13·85, 13·98); у більшости повітів бачимо сильну тенденцію до збільшування числа природного приросту. Це зазначається виразно в тих повітах, де було багато сильніше обниження смертности від опадання уродин (пр. Городенка 9·79, 10·98, 12·04, Станиславів 9·61, 12·10, 14·63, Жидачів 10·12, 15·33, 17·24, Ст. Самбір 9·00, 13·50, 14·75, Ліско 14·51, 18·07, 18·55 і др. на 1000 людей річно в поодиноких десятиліттях).

В побільшуванню числа природного приросту, наслідком сильного опадання смертности, належить замітити додатний обяв в розвою населення. Таке явище називається раціоналізацією приросту — цебто осягання кращих вислідів через меншу витрату сил.

Високий природний приріст створює догідні умовини для чисельного приросту населення на нашому просторі. Колиб ми оцінили скалю приросту природного на нашому просторі після скалі Борткевича (Bevölkerungswesen, ст. 9), де від 0 5‰ є слабій приріст, від 5-10‰ середній, від 10-15‰ сильний і дуже сильний понад 15‰, то природний приріст наших повітів можнаби вмістити в скалі сильних а навіть і в дуже сильних приростів так в цілім 30-літтю (пр. Долина 16·18‰, Ліско 17·04‰), як і в поодиноких 10-літтях.

Погляньмо тепер на дійсний приріст на нашому просторі (руб. V.). Чи дійсний приріст в поодиноких повітах держиться також цеї висої скалі, що природний приріст, чи ні? На це питання дає відповідь рубрика природного приросту (IV) і дійсного, (V), коли попровадимо між ними паралелю, беручи при тім під увагу рубрику імміграції — і еміграції (VI), яка є вислідною двох попередних. Порівнюючи числа природного приросту і фактичного, чи з цілого 30-ліття, чи з поодиноких 10-літь, запримітимо поважні ріжницї додатні або відемні. Пересічно стрічаємо дійсний приріст менший від природного, лише денеде є противно.

На нашому просторі можемо виділити повіти які стало на протязі цілого 30-ліття не задержують у своїх границях цілого природного приросту а висилають значні його надвижки на еміграцію (пр.: Косів, Богородчани, Снятин, і Товмач), дальше повіти, які в одних десятиліттях висилають значні надвижки на еміграцію, а в других притягають до себе імміграцію. Лише повіт Станиславів через ціле 30-ліття має стало імміграцію. В результаті можемо поділити повіти на активні і пасивні, цебто на такі, в яких є стало імміграція або перевага імміграції над еміграцією і на такі, де є стало еміграція або її перевага. Ці річи ілюструє докладно руб. VI.

В цей спосіб обговорилиби ми природний рух і імміграції та їх безпосередній вплив на дійсний приріст населення, а тепер пригляньмося, як на тлі природного приросту і рухів міграційних розмістився дійсний приріст населення на нашому просторі.

Дійсний приріст населення.

Розміщення дійсного приросту на нашому просторі бачимо на мапі приросту в рр. 1880-1910. За першим поглядом на цю мапу трудно є замітити виразну пасовість що до скалі приросту згідно з пасами фізіографічними даного приросту, та все таки можна завважити в розміщенню скалі приросту певні ріжницї щодо її висоти на низині, в околицях підгірських і в горах. На Наддністрянській низині і Покуття зазначається приріст населення о невисокій скалі, переважно від 5-10‰ і від 0-5‰, та лише місцями виступає приріст більший (10-15‰ і 15-25‰). Цю вищу скалю бачимо в жидачівському повіті і в північній частині калузького. Ціла часть західна нашого простору, це є повіти: Самбір і Доброміль, північні части повітів Ст. Самбора, Дрогобича і Стрия, а також частина східна, це є повіти: Снятин, Городенка

і Товмач мають скалю приросту меншу (від 0-10^{0/00}) і лише невеликими островами виступає тут скаля дещо вища.

Коли глянемо на Підгір'є, то запримітимо на ньому загально скалю приросту населення значно вищу від скалі на Наддністрянській низині Покуття. Тут майже не стрічаємо приросту від 0-5^{0/00}, а переважає скаля від 10-15^{0/00}, а в менших розмірах виступає приріст від 5-10^{0/00}. На піднесення загальної скалі приросту на Підгір'ю вплинуло це, що тут розмістилися значні простори о скалі дуже високій, бо від 15-25^{0/00} і понад 25^{0/00}. Це бачимо в околицях Дрогобича, Стрия, на північ від Сколього і на полудні та на схід від Надвірної.

В горах зазначається загально нища скаля приросту населення чим на Підгір'ю. Зовсім не високу скалю приросту має частина західна (5-10^{0/00}), за виїмком островів о вищій скалі (10-15^{0/00} і 15-25^{0/00}). Вищу скалю має східна частина гір (10-15^{0/00} і 15-25^{0/00}), на якій виступають також комплекси громад о скалі нищій (0-10^{0/00}).

Далеко краще одначе можна вирізнити на мапі угруповання відносно висоти скалі приросту, коли не будемо її розглядати після полос фізіографічних, але так, як це виразно зазначається на мапі. В цей спосіб бачимо на нашій просторі три частини, середну і дві крайні північно-західну і південно-східну. Часть середну характеризується дуже високою скалею приросту (15 до 25^{0/00}, рідше 10-12^{0/00}). Простягається вона від річки Пістинки і лінії Коломия-Товмач на сході до західних границь повітів Стрий і Дрогобич. Цей простір о вищій скалі розділює полоса в долині між обома Бистрицями нищій о скалі (10-15^{0/00}). Загально на тому цілому просторі виступає багато островів о дуже високій скалі, навіть понад 15^{0/00} (нафтовий басейн в околицях Дрогобича і Борислава, околиці Стрия, Сколього, Калуша і Станиславова).

Скрайні частини на півд. схід і півн. захід від середної части о високій скалі, мають скалю приросту значно нижчу. Переважає тут приріст від 5-10^{0/00}, рівнож виступають острови о ще нищій скалі (0-5^{0/00}) а рідше о вищій (10-15^{0/00}).

Про убуток населення, який виступає малими острівцями на нашому просторі, згадаємо при ближій інтерпретації скалі приросту. А тепер перейдемо до вияснення дійсного приросту населення в звязку з умовинами природно-географічними, господарськими і т. д.

Умовини дійсного приросту населення.

При досліджуванні природного руху і мірацій на нашому просторі ствердили ми, що безпосередні умовини розвою населення, цебто ті, які лежать в природі, в його силі розродчій, є дуже сприятливі, а тепер розглянемо посередні умовини його чисельного розвитку, це є природничо географічні, економічні і т. п. Й тому звернім увагу в першій мірі на підложе, бо воно створює найважніші умовини до життя і розвитку чоловіка.

Фізіографія. Простір, на якому переводимо досліди над приростом населення, є під оглядом фізіографічним дуже зріж-

ничкований. Є це околиці гірські, підгірські і низинні. Ця фізюграфічна контрастивість терену ріжничкує його також і під оглядом господарським. Бачимо тому на ньому гірські простори лісові з їх господаркою лісовою і полонинною, підгірські, де випасають худобу а частинно займаються рільництвом і низинні типово рільничі. Також маємо на нашому просторі околиці гірничо-промислові, та осередки торгівлі і комунікації. Це все створює ріжні умовини для життя і розвитку людини — отже для антропогеографічних дослідів незвичайно цікаві.

Коли приглядаємось розміщенню приросту населення на мапі нашого простору, то тяжко є завважати відразу тіснійший звязок між фізюграфією терену а скалею приросту, бо можемо стрінуги скалю приросту більшу і меншу так в околицях гірських, підгірських як і низинних. Але загально можемо запримітити, що на Підгірю, за виїтком деяких околиць, є приріст більший, як в горах і околицях низинних, зглядно рільничих, про що зрештою згадували ми вже при описі розміщення приросту. Річ ясна, що догідні умовини для дійсного приросту населення можуть знайтися і в громадах гірських, підгірських та низинних. На нашому просторі загально можемо ствердити, що дійсний приріст населення залежить виключно від умовин географічно-господарських, від добробуту даної околиці. Де населення має догідні варстатн праці — там всюди зазначається дійсний приріст населення нераз навіть дуже великий і о багато вищий від пересічного природного приросту даного повіту. В таких околицях задержується не лише весь природний приріст, але повстає наплив постороннього населення. Такі обстановини очевидно збільшують значно і так досить високий природний приріст, а в наслідок цього дійсний приріст населення осягає дуже високу скалю. Протнвно представляється справа в околицях, де немає догідних умовин географічно-господарських і там місцеве населення не то що не є в стані задержати в границях своїх громад цілого приросту,

але є приневолене шукати середників до життя поза границями своїх родинних осель.

На залученій таблиці бачимо, скільки громад задержує в своїх границях природний приріст, а скільки ні, приймаючи в даному випадку пересічний приріст природний в громадах 10-15‰.

фізюграфічні одиниці	скаля приросту насел.	скількість громад	
		ч. безгляд.	в ‰
Карпати	10-15‰	80	35%
	(+) понад 15‰	53	23·5
	(-) низше 10‰	97	41·5
Підгіря	10-15‰	111	41·4
	(+) понад 15‰	58	21·7
	(-) низше 10‰	99	36·9
Низина Наддн.	10-15‰	176	40·9
	(+) понад 15‰	49	11·5
Покуття	(-) низше 10‰	205	47·6%

Найбільший відсоток громад, в яких дійсний приріст рівнається пересічному природному, находится на Підгірю (41·4‰); досить поважний відсоток

громад, має нищий дійсний приріст (36·9), а найменший є відсоток громад (21·7%), в яких дійсний приріст є вищий від пересічного природного. Подібні є відносини в Карпатах, де однак ще менший відсоток задержує свій природний приріст. Багато гірше представляються відносини на Наддністрянській низині. Тут є найбільший відсоток (47·6%) громад, в яких дійсний приріст є менший від пересічного природного, а найменший відсоток громад, з приростом дійсним, більшим від пересічного природного.

Ріжниці ці, що до висоти скалі дійсного приросту в поодиноких громадах повстали, річ ясна, через рухи міграційні, як є подиктовані в першій мірі господарськими умовинами.

Господарські умовини

В околицях гірничо-промислових, де є багато варстатів праці, в яких населення знаходить поважні жерела доходу, бачимо дуже високий приріст. Це виразно зазначається на нафтових теренах в околицях Дрогобича і Борислава. Рівнож стрічаємо це саме явище в інших осередках промислово-торговельних, як Стрий, Сколе, Турка, Станиславів, Коломия. На Підгір'ю і в горах, передовсім в Горганах і на Гуцульщині, рівнож зазначається в деяких околицях високий приріст, який є у звязку з експлуатацією лісів і розбудовою деревного промислу (Перегінсько, Пороги, Мізунь, Пациків ітд.), а також з будовою літніск (Ворохта). На високий приріст деяких місцевостей впливає знова догідне положення при головних шляхах комунікаційних (пр. Сянки, Лавочне, Микуличин ітд.).

В околицях рільничих, де населення жиє виключно з продукції рільничої і годовляної, зазначається загально менший приріст населення, крім Жидачівщини, де є догідніші умовини господарські — урожайна земля і менша густота населення. Цю знижкову тенденцію приросту ствердили ми вже на табелі (стор. 26). Найбільший відсоток громад рільничих не є взмозі задержати в своїх границях цілого природного приросту і значні його надвижки мусять шукати середників до життя на еміграції. Причина цього явища лежить у великім перелюдненню. На погіршення відносин крім цього впливає ще й соціяльний момент в стані посідання, бо великі посілости двірські, які знаходяться майже в кожному селі, поменшують значно поверхню життєвого приросту сільської громади і не дозволяють населенню села користати вповні з продукції великих посілостей, лише марними заробітками, — а це все впливає на більше погіршення господарських відносин сільського населення, на цілковите зубожіння, а в наслідок цього велика густота населення стає чим раз більше дошкульною, а конечність еміграції являється неминучою. Це унагляднюється в табелі I. руб. VI. іммі-і еміграції.

Щоби одержати звязок між густиотою а приростом населення і переконатися про те, як впливає густота на приріст населення, ми обчислили густоту населення на нашому просторі з р. 1880, від котрого зачинаємо досліди над приростом.

Цього звязку і впливу можемо дошукуватися на залученій та-

Белі (табеля II). На ній представили ми густоту і приріст населення чисельно і зазначили відсотками, скільки громад з різною висотою приросту знаходиться в різних скалях густоти. На підставі відсотків можемо ствердити загально, що громади, які мають меншу густоту населення, мають більший приріст. Це бачимо на відсотках у всіх трьох фізіографічних одиницях. Нпр. на Наддн. низині в скалі густоти (0-25) є 20% громад о прирості 15-25‰, а в скалі густоти +100 є вже лише 8·8‰ громад з цим самим приростом. Це саме явище бачимо на Підгір'ю, де з поступеним зростом густоти населення (0-25), (25-50), (50-75), (75-100) і +100 опадає число відсотків громад о прирості 10-15‰ — нпр. 57·1‰, 46·6‰, 42‰, 40‰, 34·6‰. Цей тісний зв'язок між густотою і приростом населення можна завважати в кожній рубриці. Вправді знаходяться відхилення того правила, але при цьому треба тямити, що не можна у всіх громадах узасаднювати приросту населення густотою.

Німецькі колонії, які стрічаємо на нашому просторі, виказують загально убуток, або дуже малий приріст (Карльсдорф, Гасендорф, Нойндорф ітп.). Це явище дасться пояснити тим, що колись після звичаю не ділять рілі між всіх дітей, лише оставляють її одному, а решта потомства шукає варстату праці поза рідною оселею.

А тепер розгляньмо приріст населення в містах.

Приріст населення в містах.

Приріст населення міст треба розглядати окремо і узасаднювати його іншими моментами, як приріст сіл. Це є конечно з того згляду, бо міста становлять відмінні від сіл антропогеографічні типи осель, в яких спосіб життя, а також чисельний розвиток населення є залежний від інших чинників, як такий в селах.

Приріст населення міст залежить від сильнішого, чи слабшого розвитку їх господарських ділянок, це є промислу і торгівлі. Якщо господарське життя міста розвивається добре, а сфера його впливів обіймає широку околицю, то не лише задержується у ньому його природний приріст, але ще й напливають до нього великі скількості постороннього населення. Це є активне місто.

Але коли господарське життя міста не розвивається і воно перестає відігравати ролю міста, то бачимо поступенне його завмирання, а в наслідок цього оказується в ньому приріст населення дуже малий, або убуток. Це є пасивне місто.

На нашому просторі можемо стрінутися з обома типами міст. До активних належать: Дрогобич, Борислав, Турка, Стрий, Сколе, Жидачів, Станиславів, Коломия. Ці важніші осередки промислові, торговельні, освітні, адміністраційні і комунікаційні виказують дуже високий дійсний приріст, а нераз населення подвоюється в дуже короткому часі (Станиславів, Дрогобич) Цей розвиток міст впливає рівнож на збільшення приросту в доколичних селах, до яких напливає більше населення, тяготіючи до міста. До середноколичних міст належать ці, яких приріст є рівномірний з приростом населення в околиці. (Самбір, Галич ітд.).

До групи пасивних міст належать: Богородчани, Болахів, (убуток), Товмач, Городенка, Косів, Солотвина, Долина, Калуш, Старий Самбір, Добромилів ітп. (дуже малий приріст — менший як в околиці).

Приріст населення на нашому просторі в 10-літті 1900-1910.

Образ приросту населення за останнє передвоєнне десятиліття 1900-10 бачимо на залученій мапі приросту з того десятиліття. Ця мапа дає нам образ відмінний від мапи приросту за 30-ліття. Коли на мапі приросту бачимо скалю більше зрівноважену, бо хвилеві вагання приросту на протязі довшого часу затерлися і число приросту населення є немовби дібране до природно-географічних умовин, — то навпаки мапа приросту населення за одно десятиліття дає нам образ дуже зріжничкований. Бачимо на ній важкі скоки в скалі приросту й убутку. Дуже часто місцевости, які виказували пересічний приріст з 30-ліття дуже великий, то на мапі за 10-ліття мають вже убуток (пр. Східниця коло Борислава, Сколе, ітп.), або дуже малий приріст, і навпаки: нпр. Богородчани мали убуток на протязі 30-ліття, а в 10-літті 1900-10 виказує дуже високий приріст, Жабе виказувало пересічний приріст в 30-літті дуже малий, а в 10-літті 1900-10 виказує дуже великий. Ці наглі зміни в скалі приросту мають свою причину в льокальних змінах господарських умовин. З хвилею повстання в якійсь місцевости нового варстату праці бачимо наплив населення до нього, а з цим великий приріст, знова з упадком такого в иншій — настає еміграція, а з цим убуток населення. Ті явища зазначаються, передовсім в горах, на Підгір'ю і в нафтових теренах. В горах і на Підгір'ю є у звязку з будовою фабрик деревного промислу, в нафтових теренах у звязку з відкриванням нових шибів. (пр. Бряза $1\frac{8}{100}$ приросту в рр. 1880-90, 35‰, в 1890-1900, 6‰, 73·5‰, 40·6‰, — 27‰, Східниця коло Борислава 26‰, 166‰, — 86‰. Цілий Дрогобицький повіт має 10565 імміграції в 10-літті 1900-10). Високу скалю приросту задержують через ціле 30-ліття місцевости при шляхах комунікаційних Сянки, Лавочне, Ворохта, Микуличин і ин.

В рільних околицях зазначається загально тенденція знижкова в скалі приросту за 10-ліття 1900-10. Передовсім дуже виразно зазначається вона на Покутті, а навіть в Жидачівщині опадає значно приріст населення в порівнанні з мапою приросту за 30-ліття. Причина цього опадання скалі приросту лежить в рільничих околицях в щораз то сильнішому перелюдненні, яке приневолювало населення до численної еміграції.

Жерела й література.

1. Списи населення з рр. 1880, 1890, 1900 і 1910. (К. К. Centr. Kom. Stat. Відень).
2. Podręczniki statystyki Galicji — pod redakcją T. Pilata Tom 1-9.
3. Friedrich Ratzel — Anthropogeographie, Стуттгарт 1891.
4. A. Schimmer — Die Ergebnisse der Bevölkerungsbewegung in Niederösterreich, Tirol u. Voralberg nach der Höhenlage der Wohnorte im Jahre 1885 Stat. Monatschr — Відень 1887.
5. A. Wojekow — Die natürliche Vermehrung der Bevölkerung, ihre geographische Verteilung, Vergangenheit u. Zukunft. Geogr. Zeitschr.

6. Wł. Kubijowicz — Rozmieszczenie ludności, i kultur we wschodnich Karpatach — Kраків 1924.
7. Wł. Kubijowicz — Życie pasterskie w Beskidach Wsch. Kраків 1926.
8. R. Malthus — Prawo ludności, Wydał i objaśnił A. Krzyżanowski, Kраків 1925.
9. J. Buzek — Pogląd na wzrost ludności ziem polskich Kраків 1926.
10. Głabiński St. Teorja ekonomiki narodowej — Львів 1927.
11. St. Szczepanowski — Nędza Galicji 1888
12. M. Szawleski — Kwestja emigracji w Polsce — Варшава 1927.
13. Kumantecki — Statystyka teoretyczna — Kраків 1926.
14. G. v. Mayer — Statistik u Gesellschaftslehre — Freiburg u. Leipzig 1895.
15. L. Borkiewicz — Bevölkerungswesen — Берлін 1919.
16. О Олеськів — Еволюція селянських господарств в схід. Галиччині в збірнику: Geschichte der östereich. Land u. Vorstwirtschaft. Відень 1901.
17. N. Krebs — Verbreitung des Menschen auf der Erdoberfläche. Берлін 1921.

RESUMÉ. P. BABIAK — M. HABLŲŲSKYJ — T. MUZYCYCYN.

L'ACCROISSEMENT DE LA POPULATION DANS LES CARPATHES ORIENTALES

L'accroissement effectif de la population dans chacune des communes dans les Carpathes Orientales et Sous-Carpathes galiciennes, a été évalué, pour la période des 30 dernières années, d'après le recensement de la population de l'année 1880, 1890, 1900 et 1910.

Nous avons d'abord calculé la moyenne d'accroissement de la population au cours de la trentaine de 1880 à 1910, car les résultats d'une période plus longue sont plus stables et, par cela même, se prêtent davantage à la discussion scientifique. D'après ces résultats, nous avons fait la carte d'accroissement de la population 1880—1910 au cours de chaque dizaine d'avant-guerre, ont été également indiqués sur la carte (1900—1910). L'accroissement, de la population a été calculé d'après la formule $ac = \left(\sqrt[\frac{a}{p}]{\frac{P}{p}} - 1 \right) ac$ — accroissement

P — nombre de la population du dernier recensement, p — de l'avant dernier, a — années.) Les pourcentages de l'accroissement calculés ont été inserits d'après l'échelle suivante (0-5, 5-10, 10-15, 15-25, et +25‰) dans les limites de chacune des communes. Les communes accusant une seule échelle, ont été jointes aux complexes et on a généralisé les résultats, — sur une carte à l'échelle petite.

La définition cartographique de l'accroissement de la population sur le terrain étudié a permis d'effectuer des observations anthropogéographiques du développement numéraire de la population, en rapport avec la base et les conditions physiographiques, économiques etc. Nous avons pris en considération l'accroissement naturel seulement d'après les unités administratives plus grandes c. a. d. par districts politiques, car les matériaux statistiques du mouvement naturel de la population sont publiés seulement par districts politiques (table I). D'après cette table nous pouvons constater une très grande fécondité sur notre territoire (45.50 hommes sur 1000). Une dimi-

nution assez considérable de naissances est visible dans chacune des dizaines d'années suivante (p. ex. Horodenka 5331, 4877, 4622, Sniatyn 51.17, 46.30, 41.54, sur 1000 etc.) ce qui témoignerait des influences du rationalisme sexuel. La mortalité est également assez considérable, mais elle diminue fortement avec chaque dizaine d'années suivante (p. ex. Stanislawiw 37.24, 31.83, 27.32 etc. sur 1000 h.) ce qui s'explique par l'amélioration des conditions sanitaires. La mortalité diminue souvent bien plus que le nombre de naissances, ce qui influe avantageusement sur l'accroissement naturel, qui atteint également un nombre considérable, et s'agrandit avec chaque dizaine suivante, par ex. Żydačiw 10.12, 15.33, 17.24. Drohobyč 9.96, 14.85, 17.70 etc. sur 1000h. Ce grand accroissement naturel est extraordinairement favorable au développement numérique de la population. Par contre, les conditions économiques n'agissent pas si favorablement au développement numérique de la population, et provoquent une grande émigration, qui va s'agrandissant avec chaque dizaine d'années et, cela surtout, dans les districts agraires (par ex. Sniatyn 0.69, 3.64, 6.86, sur 1000h. etc.) ce qui, évidemment diminue fortement le nombre d'accroissement naturel et par conséquent l'accroissement effectif diminue considérablement.

Nous voyons sur les cartes ci — jointes, comment l'accroissement effectif s'est réparti sur la base de l'accroissement naturel, comme il s'est conformé aux conditions économiques de la base.

Bien que l'étendue du terrain étudié soit différencié sous le rapport physiographique (montagnes, sous-montagnes, plaines) et économique (surfaces agraires, pâturables, forestières, industrielles etc.) il est difficile, cependant, d'apercevoir le rapport étroit de l'accroissement de la population avec la conformité physiographique du terrain, car nous pouvons rencontrer des communes avec un accroissement plus ou moins grand et sur les montagnes, et dans les sous-montagnes, et sur la plaine. Il est évident que les conditions favorables pour le développement de la population peuvent se rencontrer dans divers endroits, aussi bien dans les montagnes que sous-montagnes et plaines. Cependant on peut remarquer généralement un plus grand pourcentage (41.40%) de communes à l'échelle d'accroissement 10-15% (c. a. d. sur la hauteur de la moyenne d'accroissement naturel dans les sous-montagnes. 21.70% à l'accroissement + 15% et 36.90% à l'accroissement plus faible 0-20%. Dans les Carpathes 35% de communes à l'accroissement 10-15%, 23.50% à l'accroissement + 15% et 41.50% à l'accroissement 0-10%. Sur la plaine les proportions de pourcentage se manifestent plus mal, car il y a le plus grand pourcentage de communes (47.60%) à l'échelle très faible 0-10% et le plus petit à l'échelle d'accroissement plus haut.

On peut cependant constater partout un rapport étroit de l'accroissement de la population avec les conditions économiques de chaque localité. Les centres d'industrie et de commerce et leurs environs, fournissant un grand nombre d'ateliers de travail, accusent un accroissement effectif très haut, surpassant, plus d'une fois de beaucoup, l'accroissement naturel, p. ex. Drohobyč, Borystaw, Stanislawiw, Stryj, Turka, Skole, Żydačiw. Le même phénomène se laisse

voir dans les montagnes et sous-montagnes, où se développe l'industrie du bois, ainsi que dans les localités situées avantageusement sur les lignes de communication (Sianki, Ławočne, Worochta etc).

Sur les surfaces agraires, généralement, l'accroissement de la population s'accuse plus faiblement. Ce phénomène a sa cause dans le surpeuplement du village. Dans ce cas l'échelle d'accroissement, plus ou moins grande, dépend souvent de la densité du peuplement. Là où la densité du peuplement est plus grande, l'accroissement de la population est, le plus souvent, plus petit et vice versa. On peut constater ce phénomène sur la table II de densité et d'accroissement de la population.

Les villes, sous le rapport d'accroissement, peuvent être divisées en actives, à l'accroissement très haut: Drohobyč, Stanisławiw, Stryj et autres centres industrielles — commerciaux, et passives, à l'accroissement très faible où à décroissement. Bohorodčany, Bolehiv, Kosiw et autres dans les quelles la vie économique c. a. d. l'industrie et le commerce ne se développent pas.

La carte d'accroissement de la population pour la dizaine d'années 1900-1910 nous offre un tableau très différencié, avec de grands sauts à l'échelle d'accroissement et de décroissement. Ces changements se manifestent le plus distinctement dans les montagnes, sous-montagnes, ainsi que sur les terrains pétrolifères. Ils sont provoqués par l'établissement de nouveaux ateliers de travail (dans les montagnes et sous-montagnes — les scieries; sur les terrains pétrolifères — les nouveaux puits), qui ont attiré une grande affluence de population foraine, par suite de quoi le chiffre de l'accroissement effectif s'élevait à des dimensions très grandes et avec sa diminution dans une localité, la population commence à émigrer en grand nombre, ce qui entraîne sa diminution p. ex. Schidnycia près de Borysław dans chacune des dizaines d'années $+ 26\text{‰} + 166\text{‰} - 86\text{‰}$, Majdan moyen 73.5‰ , 40.6‰ 27‰ etc.

Sur le terrain dans la dizaine 1900 — 1910 s'accroît généralement une considérable tendance de diminution d'accroissement de la population par suite du nombre grandissant de l'émigration du village surpeuplé.

Табеля I.

Ч. порякове	Повіті Districts	Літа L' années	I		II		III		IV		V		VI	
			Скількисть подруж Mariages	на 1000 людей absolutes	Уродилося живих Naissances	ч. Десятки absolutes	на 1000 людей d. relatives	Вмерло Décès	ч. Десятки absolutes	на 1000 людей d. relatives	Природний приріст Excédent des naissances	ч. Десятки absolutes	на 1000 людей d. relatives	Дійсний приріст Accroissement effectif
1	Городенка Horodenka	1880—90	7790	9.48	43450	59.31	35470	43.52	7980	9.79	9098	11.82	+1118	+1.45
		1890—1900	8400	9.47	43280	48.77	33540	37.79	9740	10.98	5406	6.27	-4334	-5.04
		1900—10	9377	10.39	41698	46.22	30828	3.17	10870	12.04	3623	4.10	-7247	-8.19
2	Снятин Sniatyn	1880—90	6500	9.01	36910	51.17	28570	39.61	8340	11.56	7872	11.54	468	-0.69
		1890—1900	6740	8.40	37140	46.30	26080	32.51	11060	13.79	8292	10.90	-2768	-5.64
		1900—10	7993	9.24	35942	41.54	25806	29.82	10136	11.72	4346	5.15	-5790	-6.86
3	Коломия і Печеніжжя Kolomyja et Pečenizyn	1880—90	10210	8.47	60340	51.23	45260	37.53	15080	13.70	20982	19.06	+5902	+5.36
		1890—1900	11160	8.45	62480	45.04	43593	31.43	18890	13.61	15274	11.45	-3616	-2.78
		1900—10	13298	8.21	67687	42.40	45770	28.44	21917	13.96	19174	13.10	-2743	-1.87
4	Товмач Товмач	1880—90	7750	9.09	43260	50.85	32580	38.20	10680	12.65	10525	13.14	155	-0.20
		1890—1900	8330	8.32	46080	48.04	32220	32.19	13860	13.85	11968	12.04	-2497	-2.66
		1900—10	10206	9.08	50452	44.87	34721	30.88	15731	13.99	7260	6.7	-8471	-7.78
5	Степанів	1880—90	8162	8.50	45001	46.85	35771	37.24	9230	9.61	16866	19.06	+7636	+8.63
		1890—1900	9870	8.24	52730	44.03	38120	31.83	14610	12.10	28798	27.28	+14128	+19.41

6	Станьславів Stanyslawiw	1880—90	12316	843	61286	41-95	39914	27-32	21972	14-63	23966	17-87	+2594	+268
		1880—1910	5550	8-39	29340	44-28	22920	36-11	6420	12-11	3285	21-40	-3135	-5-96
7	Жидачів Zydačiw	1880—90	6210	8-74	32430	46-23	22160	46-11	10063	10-12	8511	6-24	-1552	-2-36
		1890—1900	6701	8-51	36402	46-23	22826	28-99	13576	15-33	9181	12-38	-4395	-6-06
		1900—10	871	8-71	46-28	46-28	31600	32-38	10285	14-23	13848	10-53	+3563	+5-38
		1880—1910	8180	9-28	41885	47-53	31600	35-86	10285	11-67	21467	17-05	+4873	+5-13
8	Стрий Strij	1880—90	9080	8-58	48110	45-48	31520	29-80	16594	15-68	19009	22-59	-1908	-1-64
		1890—1900	10474	8-31	55058	43-69	34141	27-09	20917	16-60	1865	18-65		
		1900—10	872	8-72	45-57	45-57	40910	30-92	11428	14-32	7841	7-07	-3587	-3-23
		1880—1910	9612	8-37	52338	45-58	40910	35-62	11428	9-96	15314	12-90	-3458	-2-91
9	Дрогобич Drohobyč	1880—90	10886	8-61	59850	47-35	41080	32-50	18772	14-85	37631	28-07	+10565	+7-88
		1890—1900	12844	8-41	69424	45-41	42358	27-31	27066	17-70	1417	16-01		
		1900—10	846	8-46	46-10	46-10	40910	31-94	34-73	1417	9-96	5165	+888	-1-98
		1880—1910	4200	8-83	20787	43-73	16510	34-73	34-73	9-90	6736	13-44	-479	-0-96
10	Старий Самбір Staryj Sambir	1880—90	4658	8-77	24070	45-00	16850	31-50	7215	13-50	3951	13-44	-4730	8-32
		1890—1900	4658	7-92	25931	44-07	17250	29-32	8681	14-75		6-94		
		1900—10	850	8-50	44-20	44-20	16510	32-52	32-52	12-42	5826	10-32	+515	+0-65
		1880—1910	7810	9-51	34881	42-47	29570	36-00	5311	6-47	11173	7-36	-1737	-2-04
11	Самбір Sambir	1880—90	8300	9-15	42040	46-39	29130	32-14	12910	14-25	11230	13-14	-4303	-4-47
		1890—1900	7957	7-81	45639	44-82	30106	29-57	15533	15-25		11-67		
		1900—10	882	8-82	44-56	44-56	29570	32-57	32-57	11-99	2915	10-72	-4220	-7-21
		1880—1910	5160	8-60	26395	43-97	19260	32-08	7135	11-89	7519	3-27	-2796	-4-55
12	Добромль Dubromyl	1880—90	4993	8-28	29220	43-50	18910	28-59	10315	16-78	3116	12-23	-8670	-12-57
		1890—1900	4993	7-16	29753	42-59	17967	25-78	11786	16-91		4-52		
		1900—10	801	8-01	43-35	43-35	23560	28-82	28-82	15-19	10767	6-67	-1760	-2-37
		1880—1910	6990	8-79	35087	44-14	23560	29-63	12527	14-51	10477	16-30	-4856	-5-73
13	Ліско Lisko	1880—90	7440	8-26	40590	45-04	25250	28-02	15335	18-07	3130	12-34	-14848	-15-58
		1890—1900	6859	7-08	41055	42-36	23077	23-81	17978	18-55		3-28		
		1900—10	804	8-04	43-85	43-85	20100	27-25	27-25	17-04	6623	10-64	+994	+1-78
		1880—1910	5600	9-43	25729	43-41	20100	33-98	5629	9-49	8479	11-84	-799	-1-28
13	Турка Turka	1880—90	6408	8-55	29490	44-14	20210	30-25	9278	13-89	14766	13-55	+2380	+3-35
		1890—1900	6408	8-17	34922	44-52	22536	28-73	12386	15-79		20-78		
		1900—10	876	8-76	44-02	44-02	20100	30-99	30-99	13-06	6623	15-06	+994	+1-78
		1880—1910	4200	8-83	20787	43-73	16510	34-73	34-73	9-90	6736	13-44	-479	-0-96

Ч. порякове	Повіти Districts	Літа L' années	I		II		III		IV		V		VI	
			Скількість подруж Mariages	Уродилося живих Naissances	Вмерло Décès	Природний приріст Excédens des naissances	Дійсний приріст Accroissement effectif	+ імміграція — еміграція Excédens des migrations						
			Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives	Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives	Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives	Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives	Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives	Ч. Доньсяне absolutes	на 1000 людей d. relatives
14	Долина Dolyňa	1880—90	7309	40110	26946	31-74	13164	15-53	12096	15-34	1068	1-35	1068	1-35
		1890—1900	7850	44580	29100	29-66	15480	15-00	14333	15-76	—	—	—	—
		1900—10	9046	49358	29634	27-05	19724	18-02	8619	8-19	—	—	—	—
		1880—1910		46-10	29-48	16-18				13-10	—	—	—	—
15	Калуш Kalush	1880—90	6213	34279	24788	34-67	9491	13-29	9952	14-66	461	+0-68	461	+0-68
		1890—1900	7080	38060	26820	32-50	11240	16-69	9287	11-93	—	—	—	—
		1900—10	7787	41284	27632	29-95	13652	14-79	10260	11-03	—	—	—	—
		1880—1910		46-27	32-37	13-92				12-80	—	—	—	—
16	Богородчани Bohorodčany	1880—90	4719	27041	19905	37-21	7136	13-75	6391	12-8	—	—	—	—
		1890—1900	4660	27990	20830	35-34	7160	12-15	5460	9-75	—	—	—	—
		1900—10	5860	30352	19564	29-84	10788	16-45	7797	12-65	—	—	—	—
		1880—1910		48-20	34-13	14-12				11-73	—	—	—	—
17	Надвірна Nadvirna	1880—90	5880	34680	25730	39-12	8950	13-61	11456	19-07	2506	+4-17	2506	+4-17
		1890—1900	6260	37680	27440	37-39	10240	13-96	11469	16-96	—	—	—	—
		1900—10	7719	40716	26763	31-53	13953	16-44	11547	14-6	—	—	—	—
		1880—1910		50-68	36-01	14-67				16-88	—	—	—	—
18	Косів Kosiv	1880—90	6090	35730	26530	36-03	9200	12-25	8247	11-86	—	—	—	—
		1890—1900	6850	35550	26760	33-08	8790	10-86	6278	8-08	—	—	—	—
		1900—10	7008	36307	24544	29-98	11763	14-37	7882	10-11	—	—	—	—
		1880—1900		45-52	33-03	12-49				11-02	—	—	—	—

Табеля II.

Фізіографічні одиниці Les unités physiographiques	Густина населення на 1 км ² Densité de la population		Скількість громад communes		Акросissement de la population dans les communes particulières en ‰						Разом громад 230						
	%		Ч. безгромадні		убуток (de- croissement		0—5		5—10			10—15		15—25		+25	
	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні		Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні	Ч. безгромадні
Карпати Les Carpates	0—25	28.0	63	28.0	—	2	—	5	12	20.0	25	41.0	18	28.0	2	3.0	230
	25—50	53.0	123	53.0	—	2	1.6	4	52	42.4	43	36.0	19	15.4	3	2.8	
	50—75	16.0	37	16.0	—	2	5.4	3	14	38.0	8	21.6	8	21.6	2	5.4	
	75—100 +100	1.7 1.3	4 3	1.7 1.3	—	—	—	2	1	25.0	1	25.0	—	—	—	—	
Підгір'я Avant pays des Carpathes	0—25	2.7	7	2.7	—	—	—	—	1	14.3	4	57.1	1	14.3	1	13.9	268
	25—50	21.6	58	21.6	—	—	—	2	13	22.4	27	46.6	13	22.4	3	5.2	
	50—75	35.8	96	35.8	—	1	1.1	5	26	27.0	40	42.6	23	23.0	1	1.1	
	75—100 +100	21.6 18.3	58 49	21.6 18.3	—	2	3.4	5	23	40.0	23	40.0	3	5.2	2	3.4	
Низина Надгір'я і Покуття La plaine du Dniester i Pokuttja	0—25	1.2	5	1.2	—	—	—	—	2	40.0	2	40.0	1	20.0	—	—	430
	25—50	9.8	42	9.8	—	—	—	1	13	31.0	21	50.0	6	14.2	1	2.4	
	50—75	37.0	159	37.0	—	1	0.6	17	51	31.5	67	41.6	23	16.0	—	—	
	75—100 +100	31.0 21.0	134 90	31.0 21.0	—	2	1.5	13	52	38.3	58	44.0	8	6.0	1	0.7	
					3	3.3	13	37	41.2	28	31.2	8	8.8	1	1.1		

ПЕТРО БІЛАНЮК.

РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НА ЗАКАРПАТТЮ ПІСЛЯ ВИСОЧИНИ

Зміст: I. Часть загальна II. Центральна заглибина. III. Межигірська полоса.
IV. Богдансько-Рахівська кітловина. V. Низинна полоса. VI. Закінчення.

I. Часть загальна.

Метою цієї праці є спроба представити розміщення населення Закарпаття*) у вертикальному напрямі. Праці, які відносяться до горизонтального розміщення мешканців, є багато, але таких праць, як я це вище згадав — мало. Представити високостеве розміщення мешканців якоїсь гірської країни — це справа не так легка передівсім ізза браку матеріалів і через брак виробленої методи опрацювання. Відносно в тому згляді найкраще опрацьовані є верховини західньої і середньої Європи, в першій мірі Альпи. В Карпатах подібних праць є дуже мало. Розміщення часово пастирського населення по галицькому боці опрацював В. Кубійович, а крім цього появилась тогож автора студія про горішню границю сталого населення в долині Бистриці Надвірянської і на Бабей Гужі¹⁾.

Оця праця має бути причинком до розвязки подібних проблем на території Закарпаття. Матеріалом до неї послужили особисті спостереження на екскуріях, а передівсім мапи топографічні 1:75000, а в сумнівних випадках оригінальні 1:25000, на яких є зазначене дійсне розміщення осель з великою точністю. У випадку, як годі було відріжнити часову оселю від сталої, я засягав інформацій за посередництвом місцевих жандармських станиць, а то через географічний інститут Карлового університету в Празі завдяки прихильности його директора Вельми Шановного Дра Швамбери, якому оцею дорогою складаю сердечну подяку. Скількість людей, що припадає на дану місцевість (село, присілок, місто), була подана докладно в статистичному виказі Підк. Руси з р. 1925, виданому друком І. Пеліканом в Братиславі тогож року. На основі цього матеріалу сконструував я мапу дійсного розміщення людности, а тоді доперва міг я взятись до властивої праці, т. є високостевого розміщення людности. В описі і табелях буде представлене розміщення населення в поодиноких антропогеографічних одиницях, на які я поділив Закарпаття.

Такий антропогеографічний жоділ Закарпаття, розуміється само собою не буде в цілости покриватися з фізіографічним. Підчас,

*) Територію Закарпаття розуміємо в політичному значінню, себто в границях Підкарпатської Руси.

¹⁾ *Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich, Prace Inst. Geograf. U. J. Z. V. Kraków 1926. Ze studiów nad osadnictwem Babiej Góry Czas. Geogr. I. III. z 1. II. 1925. Górna granica osadnictwa w Dolinie Bysrzyzy Nadwórniańskiej. Przegląd Geograf. 6. IX. Warszawa 1929.*

коли під оглядом фізіографічним легко дасться поділити Закарпаття на низ, вулканічний пояс Вігорляту, полосу флішеву й кристалічну — т. зв. Гуцульські Альпи, — то під оглядом антропографічним справа представляється інакше. Східні Карпати, а передівсім Закарпаття, виказують субсеквентну будову. Бачимотут на переміну лежачі вищі й нищі пояси. І коли для морфольога основою поділу є головню форми гірських хребтів, то для антропогеографа точкою вихідною будуть заглибини, де скупчується населення, а границями його одиниць — вододіли. В антропогеографії зникає поділ на низинну, вулканічну і флішеву полосу, а на їх місце виступає поділ на поздовжні заглибини, в яких скупчується населення. Такими заглибинами, крім частини угорського низу, є обниження, що виступає на пограниччу вулканічної і флішевої полоси і є правдоподібно решткою угорського низу необнятого в неогені вулканічною чинністю. Цей поздовжний пояс тягнеться на Закарпатті вздовж ріки Турії, допливу Угу, менших допливів Ляториці і Боршави аж до В. Ріки, де долина переходить в широку мармарошську китловину. Оселі положені в межигірській долині, мають життєвий простір як у вулканічній, так у флішевій полосі, а як антропогеографічна одиниця сягає межигірська долина на півдні верхів вулканічної полоси, що відділюють її від збочей низу, на півночі доходить до високости верхів: Рівна, Бережава, Красна, Свидовець, що відмежовують її від центрального флішевого заглиблення. Це заглиблення тягнеться по обох боках вододілу Тиси і Дністра — Прута і переходить як на Закарпатті так і по галицькому боці від Угу аж до Ясіня, а дальше на схід тягнеться на галицькому боці й на Буковині. Та обставина, що серединою цієї заглибини переходить вододіл, який в дальшій частині Карпатів тримається переважно найвищих хребтів, викликає підозріння, що тут мусів колись взноситися високий хребет граничний, який або обнизився внаслідок западових рухів, або судячи по мягких лупаках менілітових і такихже пісковиках, зістав змитий зовнішніми чинниками деструктивними. В цей спосіб відріжнили ми на Закарпатті три великі поздовжні антропогеографічні пояси, а саме: 1) низ з південними узбіччями Вігорляту, 2) межигірську долину wraz з китловиною мармарошського, та Богдану й Рахово, і 3) Центральну флішеву заглибину. Обговоримо розміщення чоловіка в кождім поясі зокрема в напрямі від півночи на південь.

II. Центральна заглибина.

Центральна заглибина, перша оселена полоса (смуга); розпростирається на всему просторі Закарпаття від ужоцького просмику (859 м.) до просмику Воронянки (875 м.) з обидвох боків вододільної, а рівночасно граничної лінії. Пробігає вона дуже неправильно, перекидаючись з одного хребта на другий. Характеризують ту полосу незначні абсолютні й зглядні височини, значна мягкість форм, що стоїть у звязку з маловідпорним петрографічним матеріалом, дальше несталий перебіг хребтів і долин.

Завдяки тим морфологічним умовам, переважна частина центральної заглибини є замешкала. Найвиразніше виступають її форми в Бескиді Високім від Ужока до Верецок.

На просторі Горганів вона слабше зазначена в наслідок вищого положення, властиво в наслідок розгалуження на дві частини, між які втискаються високі верхи: Смерек (1415 м.), Камінка (1579), Негровець 1712, Бруштул (1693), і Братківська (1792). В наслідок цього, заглибина втрачає на антропогеографічній вартості і чим далі на схід терен стає все більш і більш незаселений. Осягнувши свою максимальну висоту в верхівях ріки Турбату і Тиси (1200) між Братківською і Свидівцем, де тільки одинока туристична домівка зраджує діяльність чоловіка, дно заглибини починає повільно обнижуватись, ширшати, а збока берегів сплющуватися. Твориться третя заселена одиниця на просторі депресії, а то китловина Ясіня, або Чорної Тиси. Таким робом в цій центральній депресії можна вирізнити три антропогеографічні одиниці: бескидську, горганську, ясінецьку, що виразно різняються між собою під оглядом морфологічним і антропогеографічним. Кожда з цих одиниць розпадається на підрядні одиниці, якими являються долини горішніх частин головних рік Закарпаття. Південний „беріг“ цієї заглибини на просторі Закарпаття становлять хребти: Полонина Рівна (1408 м.), Полонина Бережава (1519 м.), Мерша-Красна (1568 м.), Свидовець (1878 м.) і Чорногори (2058), які творять один суцільний високий мур. На півночі переходить центральне обниження, як знаємо, в галицьку його частину; границею є вододіл.

Чоловік примандрувавши на терен приграничної заглибини, закладав свої оселі головню в найнищих частинах над ріками та лише по неволі посувався на збока гір. Річні долини, що пробігають впоперек заглибини творять другорядні осельні одиниці. Кождий з таких другорядних округів є досить виразно відмежований від сусідніх округів низькими, другорядними хребтами пробігаючими впоперек заглибин. Завдяки їх низькості не творять вони жадної перерви в життю чоловіка в західній бескидській частині, та в вищій горганській розпадаються сточища поодиноких рік на дійсно відрубні антропогеографічні одиниці.

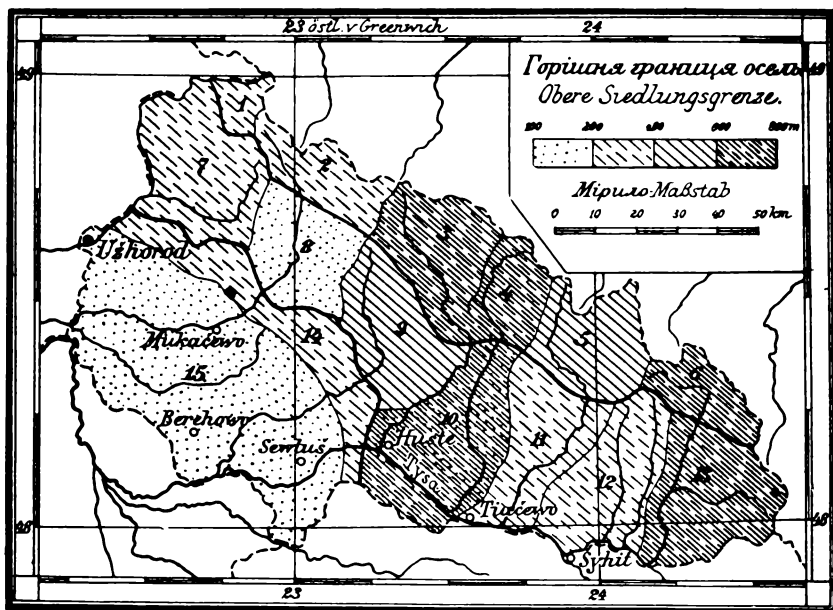
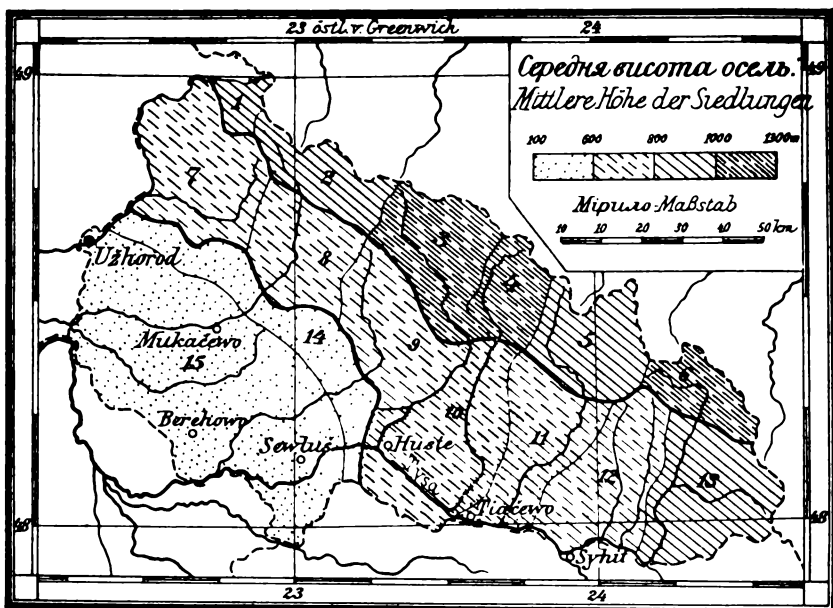
Форма осель в заглибині є різна. Найчастіше є то оселі ланцові витягені здовж ріки, властиво по обох її боках на широченному просторі. Найкращим приміром таких осель є долина ріки Репінки, вздовж котрої тягнеться довгий пояс осель, з яких утворилися аж чотири громади: Келечин, Іска, Студене вижне і нижне. Досить часто подибуємо також оселі скупчені в формі трикутника чи неправильного многокутника. Такі оселі є найчастіше положені на напливових стіжках побічних річок в місці їх устя до головної ріки; Бистра, Вижна, Майданка, Сохіва і Волове належать власне до цього типу осель. Осібний тип творять порозкидані оселі, в яких поодинокі господарства знаходяться в значному віддаленні одна від другої. Цей тип виступає в західній частині заглибини. В горганській частині нема його зівсім, а на сході дуже гарно розвинений в китловині ясінецькій.

Безвзглядні висоти осель ростуть з заходу на схід, про що

зрештою вже давніше згадувано. Полоса найбільшого скупчення населення простягається між ізогіпсами 500 і 700 м., а звідси вгору і на діл густота нагло маліє. Найменшу беззглядну висоту має село Підполозе (кота 350 м.), що знаходиться в бескидській частині Заглибини. Найвищих надморських висот осель мусимо глядіти в горганській частині Заглибини. Тут присілок Свобода, що простягається у верхівях Терешви, сягає понад 1050 м. Ріжниця між мінімальною і максимальною висотою є досить значна, бо виносить около 700 м. Найвигідніше, а zarazом і найвище положення займають ті села, що розположились в місцях де зачинаються проломові долини головних рік Закарпаття. Розрослись вони завдяки обставині, що вони є місцями, до котрих найшвидше можна дістатись з півдня. (Прим. Воловець, Кальочава нижня, Ясіня і т. п.) В гіршому положенні знаходяться оселі, що розпростіраються на досоняшних, тобто на північних збочах заглибини. Найрідні оселі подибуємо на полудневому зверненому до півночі, а до того по стрімкому березі депресії.

III. Межигірська полоса.

Другим важним антропогеографічним районом являється вся заглибинна полоса, що простягається межі двома ріжного походження гірськими творами, тобто між флішом, а вульканічним поясом Вигорляту і Гутин-Томнатику. Північну границю цієї полоси становлять могутні хребти внутрішнього поясу Карпат: пол. Рівна, Бережава, Красна, Свидовець, Черногора, а полудневу отсі часті вульканічного поясу: Анталовецька Поляна (середня висота 788 м., найвище взнесення 971 м. найнище 539 м.), Маковиця (752, 978, 618), Камінь Вбавський (703, 1007, 470), Сняк Сосочинський (899, 1014, 703), Високий Діл (721, 1086, 456). Тупий, Гутин і Томнатик. Оба послідні хребти знаходяться вже за границею Ч. С. Р. Подібно як центральна заглибина ділиться і межигірська полоса на три антропогеографічні одиниці: 1) Межигірську долину, 2) межигірську китловину Марморощську, 3) Китловину сполучених Тис, або Богдансько-Рахівську. Межигірська долина подібно, як центральна депресія ділиться на одиниці другого ряду, якими є сточища головних рік, котрі перетинають впоперек межигірську долину. Майже кожда головна ріка приймає на терені межигірської долини з обох сторін малі допливи, котрі впливають до матірної ріки майже напроти себе. Місця впаду таких допливів до ріки є розуміється само собою найнищим місцем кожного природного округа. Всі ті округи себ-то межигірські сточища кождої головної ріки є подібно, як в центральній заглибині так і ту докладно відмежовані від сусідних округів поперечними хребтами володільними тоб-то поперечними відногами замикаючих долину „берегів“. Хоч міжгірська долина є на загал нища від північної депресії, але зглядні висоти є в обох майже однакові, бо виносять середно около 600 м. Велика густота осель вказує на догідні умовини життя. Долина є досить широка, добре наводнена, завдяки туфовим напливам рік дуже урожайна і зі всіх сторін

Написи на мапках через помилку замінені: горішня мапка представляє 10-рішню границю осель, долина середню височину осель.

Die Titel der beiden Karten soll man wechseln: die obere Karte stellt die obere Siedlungsgrenze, die untere die mittlere Höhe der Siedlungen dar.

доступна. Подібно, як в приграничній депресії так і ту саме дно як найкраще заселене, а збочища рідше. Північні збока долини е

подібно як в центральній депресії густіше заселені від полудневих вульканічних. Перші є експоновані і лагідно похилені, другі не є експоновані і є далеко стрімкіші. Від приграничної депресії різниться долина тим, що вона має дійсно долинний характер, ненарушений, як на півночі, численними, безпосередно здіймаючимися з долинного дна хребтами. Одинокі вододільні хребти роблять долину виразно хвилястою, але вони в порівнанні з хребтами північної депресії є зглядно дуже низькі і нестрімкі. Тільки на самому заході терен є дуже неспокійний і сильно заколочений чотирма амфітеатрально взносячимися хребтами полони Рівної, що нагадує дуже релієфні відносини на півночі. Праця рік зробила нутро амфітеатру легко доступним з півдня і тому можна систему хребтів Рівної влучити до межигірської долини. Таким способом межигірська заглибина розпадається на такі природні округи: а) Міжгірське сточище Угу (тільки ця частина, котра лежить в політичних границях Підкарпатської Русі), б) Ляториці, в) Берзави. Тябеля уміщена на кінці праці подає високостеве розміщення населення кожного округа зокрема і цілої долини взагалі.

Населення в усіх округах межигірської долини є скупчене на найнищих висотах 150 – 300 м., себто у висоті дна долини. Вище сягає населення в найбільше на схід висуненім окрузі Берзави завдяки загального піднесення височини в тім напрямі. Ріжниця межі долиною Угу, а Ляториці полягає на тім, що в обсяг долини Угу входить кілька осель в бічній долині Угу, Лютій, положеній вже високо під Полониною Рівною.

Мармарошська кітловина. За Великою Рікою межигірська полоса затрачує свій дотеперішний, долинний характер, а розширяється у велику міжгірську кітловину звану мармароською. Ріжниця полягає і на відносинах гідрографічних, бо підчас коли там поздовж долини плили тільки маленькі річки і незначні потоки, то тут через кітловину перепливає велика ріка Тиса. Підчас, коли там долинна вісь, то є лінія получуюча найнище положені точки, була тільки слабо пересунена в сторону вульканічного поясу, а тим самим слабо нарушувала симетрію долини, то тут корито Тиси сильно пересунене на полудне і Тиса зіпхнута своїми лівобічними допливами пливе мало що не у самих стіп гутинських вульканічних гір. Під оглядом морфологічним є Мармароська кітловина невисокою, сильно порізьбленою країною, де зглядні висоти доходять до 200 м. Зновуж антропогеографічно є з нею звязана флішева полоса відводнена до Тиси аж по полонину Красну і Свидовець на півночі. Ся складається з цілого ряду довгих гірських хребтів, котрі виходять яко бічні рамена Красної і Свидовця і простягаються в напрямі півн.-південь, а повідділювані є від себе рівнобіжно пливучими потоками. Є це т. зв. „плайки“.

Мармароську кітловину можна поділити на три часті. Найвищу часть у підніжжю Свидівця, середущу по обох боках Терешви і долишну найнищу межі долишним бігом Великої Ріки і Терешви; сю послідну можемо також назвати від головного міста густської кітловиною.

Густська кітловина має такі малі зглядні височини, що можна

Її уважати заливом угорського низу, котрий т. зв. густською брамою між Вигорлятом, а гутинськими горами лучиться з Мармароською кітловиною. Тому одначе, що густський округ є і від сходу добре відмежений довжезною відногою полониною Красна, сягаючою в сусідство самого Тячева над Тисою, є цей округ на терені великої мармароської кітловини найкраще замкненою одиницею і творить неначе кітловину в кітловині.

З таблички бачимо, що і тут осельна база, подібно як в попередньо описуваних округах межигірської долини держиться висот 200—300 м., і тільки в окрузі Густським вона сходить ще о 100 м. нище. Що до горішньої границі, то вище 500 м. не лежить ані одно село в цілости. То, що знаходиться понад 500 м., це тільки дрібні розпоршені господарства, що завдячують своє істновання виїмковим обстанинам.

IV. Богдансько — Рахівська кітловина.

Мармароська кітловина має своє виразне продовження вже за границею Підк. Руси, на румунській території, в урожайних долинах Ізи і Вишови, допливів Тиси. На просторі П. Руси весь цей пояс кінчиться долиною горішньої Тиси, докладніше кажучи кітловиною вижолобленою Чорною і Білою Тисою. Можнаби цю кітловину назвати від головних осель Богдансько-Рахівською. Можнаби тільки сумніватись, чи можна цю кітловину ставити в одному ряді осельних одиниць міжгірського поясу. По перше є вона досить добра відгороджена ближнецькою плайкою 1413 м. вис. від решти міжгірського поясу, а по друге полудневу, а властиво полуднево-східню границю становлять вже не вульканічні гори треторяду, але старі гори кристалічні т. зв. Гуцульські Альпи. З другої сторони знов деякі обставини промовляють за тим, щоби цю кітловину зачислити до міжгірської полоси, як його бічну відногу. Перше всего лежить вона у стіп Черногір, що є виразним продовженням внутрішнього поясу полонинських Карпат, у полудневих стіп котрих знаходиться власне міжгірська полоса. Богдансько-рахівська кітловина є власне такою підполонинською осельною одиницею. Близнецька плайка не становить знова такої перегороди, щоби не можна було звязувати Богдансько-Рахівської кітловини з рештою міжгірського поясу. Є вона вправді найвищою зі всіх „плайок“ Свидівця, але її сплющений хребет і сильне обниження понище Рахова (менше більше 500 м.), є причиною, що весь цей простір не є різко відграничений від міжгірської полоси, тим більше, що є виразно получений долиною Тиси з рештою міжгірського поясу, так, що її можна до нього зачислити. Ціла ся кітловина є крайною наскрізь високогірською, має мало місця пригожого під оселі і є тому найрідше заселена з усіх округів Закарпаття. Збиті оселі тримаються цупко долини Тиси, передовсім Білої. Чорна Тиса і Тиси злучені мають меншу вартість для чоловіка, бо їх долини вузькі, а збоча стрімкі. З гірських збіч тільки експоновані і розмірно легко похилені збоча Черногір дали змогу розвинути поодиноким господарствам, навіть на значних висотах.

За це збо́ча Гуцульських Альп по причині свого альпейського характеру є майже безлюдні. Відповідно до високогірського характеру гір пристосувався й чоловік. Оселі зустрічаються тут на таких висотах, як в жадному з дотепер описуваних округів. Як зважимо і те, що глибока долина Тиси, а передовсім злученої Тиси дала можливість розвинутися оселям і у відносно дуже низких полосах (нпр. Требуша 300—400 м.) переконаємося, що маємо тут до діла з, хоч рідко заселеним, за те найширшим під оглядом височини, скупченим поясом (від 300—1250 м.). Характерне є і те, що тут подібно, як і на північних чорногірських збо́чах, тобто в ясінецькій кітловині на значних висотах, на котрих в інших гірських округах находились сталі оселі тільки випадково, тут живе поважне число населення. Понад висотою 900 м. живе на обох збо́чах Чорногір около 1400 мешканців. Явище так високого розпросторення екумени виясняється по перше відносно лагідним підсонням, — по друге властивостями населення. На лагідний клімат впливає близькість Чорного Моря, велика масивність гір і їх луковатий перебіг, наслідком чого обі кітловини лежать в запіллю північних і північно-східних вітрів. В наслідок вищої температури літа підноситься тут і горішна границя управи ростин. Жива вівса можливі навіть на височинах понад 1200 м., а збір картофель ще вище. Високе розпросторення осель має свою причину і у етнічних власностях мешканців. Гуцули замешкуючі ті околиці живуть головно з хову худоби випасуваної на буйних карпатських полонинах, а також з лісної праці. Завдяки тому гуцулови не є тяжко жити навіть в таких високостях, де його сусід Бойко, котрий є головно рільником, чувбися цілковито безрадним.

У. Низинна полоса.

Найнищою осельною полосою є закарпатська частина великого угорського низу. Ціла ця полоса обіймає дві одиниці тобто властиву низинну часть або дно кітловини і нівденні збо́ча Вигорляту, котрі становлять північний беріг кітловини.

Південні збо́ча Вигорляту. По причині істновання виразної мочароватої заглибини у стіп Вигорляту, зазначається у краєвиді виразне відмежування південних збіч Вигорляту від низу. Ця заглибина справляє, що низ не переходить повільно у гірські збо́ча, а уривається, що більше обнижується у самих стіп Вигорляту. Брак повільного переходу низу в збо́ча справляє, що низ закінчується понище загально прийнятої ізогіпси 200 м., тобто ізогіпсою 130 м., значить висотою, на котрій находиться підвигоркятське обниження. Гірські збо́ча у висоті від 130—200 м. творять полосу найгустішого населення. Цей бузенький пояс містить в собі майже стільки мешканців, що поверхнево чотири рази більша низина. Тут, а передовсім у місцях, де ріки виходять на низину, лежать найважливіші й найлюдніші міста Закарпатської України: Ужгород, Мукачево, Севлюш і т. д. Від 200 м. вгору густота нагло маліє. В полосі від 200—300 м. нараховується тільки 2500 мешканців. Над 600 м. находиться вже осельна пустиня і тільки село

Брестів сягаюче до 600 м. і Грабово до 650 м. находять і тут услива до іstownання.

Властивий низ. Низ не є він так рівний, як то загально думають. Численні гірські стіжки вулканічного походження розсіяні по рівнині, тут і там існуючі китловинні заглибини серед низу, дальше вище згадане заглиблення у стіп Вигорляту, все те нарушує рівнинний характер низу, так, що і тут можна говорити о високостевому розміщенню осель. Порівняння найнищої точки низу 98 м. (Ляториця під Чопом) з найвищим винесенням терену 367 м. (гора Беревівська) свідчить, що низина уважана загально ідеальною рівниною виказує значні зглядні висоти (около 270 м.). Найнище положення мають села Гійовці, Мані 105 м. та Чоп (зараз за границею) 103 м. Найвище взнеслось село Козино 145 м. Поодинокі господарства доходять до ще значнійших висот напр. на Беревівській горі находяться ще понад 360 м. Осельною базою низу тобто найбільше і найчисленніше заселеним простором треба уважати ту часть низу, що простягається між ізогіпсами 114—120 м. Порівнявши найнище положену оселью (Малі Гійовці) з найвищою Грабово 650 м., бачимо, що і в підкарпато-українській частині угорського низу є значні високостеві ріжницї у розміщенню осель (550 м.).

VI. Закінчення.

Зі сказаного бачимо, що загальною базою осельною цілого Підкарпаття є терен в висоті 130 — 200 м., де живе більше як половина цілого населення, бо 52%; є це головно мешканці низу і збіч Вигорляту. Поступаючи в гору маліє скількість населення в заокруглених числах в цей спосіб: 24%, 11%, 8%, 3%, 2%, 1.5%. Кожда з вчислених одиниць скупчує головну часть населення на ріжних висотах, звідси й ріжні середні висоти поодиноких округів. На низині і збочах Вигорляту переважна частина населення скупчується на висоті 100 — 200 м. і тому й середня висота осель лежить в тій висоті. У всіх майже округах межигірської долини і мармароської китловини лежить середна висота осель (і скуплюється найбільше число населення) в висоті 200—300 м. в звязку з більшою висотою підстави долини. В сусідній Рахівсько-Богданівській китловині чоловік найвище справді посунувся в гору, але і найбільше рівномірно розмістився в ріжних висотах, тому й середна висота його осель лежить по середині, в висоті 500—600 м.

В центральній заглибині середна висота осель лежить пересічно 300 м. вище від межигірської долини і збільшується в поодиноких округах з 500—600 м. на 700—800 м. в напрямі зі заходу на схід завдяки збільшенню масивности гір в цім напрямі. В цей спосіб середня висота осель є головно зависима від висоти підстави долини і тому є найвища в Горґанах та ясінецькій китловині.

Найвища висота осель поодиноких округів зависима найбільше від масивности гір, частинно і від заняття чоловіка. Тому горішна границя осель збільщується в напрямі зах.-схід. та південь-північ. Найвище доходить в китловині Богдана, де ще 5.2%

населення мешкає вище 1000 м. і в долині Тереблї, де відповідне число виносить 2%. Зноваж в інших одиницях лише випадково чоловік осягає більшу висоту від 1000 м., в кїтловині Ясіня мешкає там лише 0'3% населення, в долині Рїки 0'1%, а в Густьській кїтловині навіть лише 0'03%. На горїшну границю осель найбільше впливає масивність терену, трохи експозиція пр. оселї не виходять в кїтловині Ясіня так високо через некорисну експозицію високих хребтїв Свидївця і Черногїр, котрі замикають кїтловину від пївдня і рїд господарки чоловіка (пастирський Гуцул осягає найбільшї висоти).

Низький перебїг горїшної границї населення є часто у звязку з загальними причинами слабого заселення Закарпаття. Належить тут часто вплив некорисних морфологїчних вїдносин (вузкі проломовї долини, мало пригожого мїсця для осель, тощо). Ще більше винна тут пїзна кольонїзація, котра в горах починається щойно в XIV. ст. в звязку з пастирською і лїсною господаркою. Та і полїтично-власностевї вїдносини за бувшого угорського правлїння не були пригожї до кольонїзації. Уряд вивластивши великї простори лїсїв, за всяку цїну не допускав до винищування лїсїв навіть на мїсцях дуже пригожих пїд оселї. Можливе, що картина теперїшнього розмїщення населення змїниться в майбутньому. З розвоєм раціональної полонинної господарки, з раціональнїшим використанням мїнеральних богатств і надмїру водної енергїї в рїках наступить густїше заселення верховинських просторїв, подїбно як то ствалося в інших культурних гїрських країнах.

ZUSAMMENFASSUNG. DIE HÖHENVERTEILUNG DER BEVÖLKERUNG IN KARPATHO- RUTHENIEN

von Peter Břaniuk.

Der Verfasser stellt die Höhenverteilung der Bevölkerung in Karpatho-Ruthenien, d. h. in dem am weitesten gegen Osten gelegenen Teile der Tschechoslovakei, der von Ukrainern bewohnt ist zusammen. Die Methode der Arbeit ist folgende: auf Grund der statistischen Materialien, der Spezialkarte, der zahlreichen Rundfragen und der eigenen Beobachtungen hat man die Karte der wirklichen Verteilung der Bevölkerung konstruiert, dann hat man das ganze Land in 15 anthropogeographische Einheiten geteilt und für jede Einheit die Höhenverteilung des Menschen berechnet.

Karpatho-Ruthenien setzt sich morphologisch aus zwei Teilen zusammen: dem Gebirge, den Ostkarpathen, und der Ebene, die einen Teil der großen ungarischen Ebene bildet. Die Ostkarpathen haben einen asymmetrischen Bau: sie teilen sich in das südliche vulkanische Gebiet und die nördliche Flyschzone. Letztere zerfällt morphologisch wieder in einige Längszonen: die aus hartem Sandstein erbaute, hohe, massive Zone im S. (Polonina, Rivna, Berezawa 1519, Krasna 1568, Swydowec 1878 und Čornohora 2058), und die nördliche Zone der

großen Depression, die durch die tektonischen Verhältnisse und die Weichheit des Materials bedingt ist (die weichen Schichten). In ihrem mittleren Teile ist diese Depression etwas höher und zerfällt in zwei parallele Einsenkungen, zwischen welchen wieder die höheren Rücken emporragen. Die dritte Flyschzone, die schon ganz zu Galizien gehört, ist der Gesteinhärte halber höher. Wie die Verteilung morphologischer Formen ist auch die Verteilung der Menschen zonal. Der Mensch wohnt in den drei Zonen der Depressionen: in der Ebene und auf den Hängen der vulkanischen Gebirge (Wyhorlat), in der langen aber schmalen Einsenkung zwischen dem vulkanischen Gebiet und der Flyschzone und endlich in der großen und breiten Depression im Norden. Die Flüsse zerschneiden die Höhenzüge in N—S Richtung und teilen auf diese Weise jede der drei Siedlungszonen in mehrere kleinere antropographische Einheiten.

Für jede von diesen 15 antropographischen Einheiten hat man die Höhenverteilung der Menschen, die mittlere und maximale Siedlungshöhe berechnet; die beiden letzteren hat man auch auf zwei Karten dargestellt. Aus den Tabellen und Karten ist ersichtlich, daß die Bevölkerungsdichte mit der Höhe sehr abnimmt. In der Ebene erhebt sich die obere Siedlungsgrenze nicht über 200 m. Auf den Hängen Wyhorlats, in der Zone der südlichen Senke, zwischen dem vulkanischen Gebiet und der Flyschzone schwankt sie zwischen 200—300 m. und nur ein kleiner Bruchteil der Menschen steigt höher hinauf. Am höchsten wohnt der Mensch in der nördlichen Depression, und hier wächst die mittlere und maximale Höhe der Siedlungen in der Richtung von Westen nach Osten. Wie immer in Gebirgen hat also auch in Karpatho-Ruthenien den größten Einfluß auf die Höhenverteilung der Bevölkerung die Massigkeit des Gebirges und in kleinerem Maße die Exposition und die Morphologie. Von den historisch-ethnischen Einflüssen sehen wir vor allem folgende: Am höchsten wohnt man im Gebiete des ukrainischen Hirtenstammes der Huzulen, welche nur von Almwirtschaft und Waldarbeiten leben und deshalb auch in größeren Höhen wohnen können. Negativen Einfluß auf die Höhe der Siedlungen hat der Großgrundbesitz. Die meisten Wälder sind staatlich; man hat sie deshalb nicht ausgerodet und nicht besiedelt. In diesen Gebieten von allen ist daher die mittlere und maximale Höhe der menschlichen Siedlungen niedrig und verläuft hier niedriger als die Getreidegrenze, die sich in diesem Gebiete auf der Höhe v. 900—1200 m. hält.

МИКОЛА КОВАЛЮК

КУТИ — АНТРОПОГЕОГРАФІЧНА СТУДІЯ

З М І С Т: Вступ

- I. Загальна частина: фізіографічне положення міста, комунікаційне та господарське положення.
- II. Подрібна частина: фізіогномія міста, розміщення населення, національний склад населення, розміщення звань, національність а звання.
- III. Висліди.
- IV. Додаток: Вірмени в Кутах.

Вступ

Завданням цієї праці є перевести подрібну аналізу антропогеографічних відносин Кут, малого місточка, яке лежить далеко від залізних доріг, і яке живе своїм примітивним життям. Кути є типовим приміром місточка, напів рільничого зі специфічним зріжничкованням звань.

Аналізуючи тільки сьогоднішні відпосини міста, представив я точно головні географічні проблеми м. Кут при помочи мап: краєвидової, осадничо-етнічної і господарчої. З тих мап можна докладно пізнати розміщення і вигляд домів, розміщення населення та поодиноких національностей і звань. В табелях статистичних зібрав я головні висліди числами і то для поодиноких діляниць, на які я поділив місто.

Праця складається із загальної і подрібної частини. В загальній часті обговорюю фізіографічне і культурне положення міста, а в подрібній аналізую плян міста, розміщення будівель та їх морфологію, розміщення населення, народностей і звань, а вкінці подаю короткий огляд минувшини вірмен в Кутах з огляду на їхнє цікаве тут зосередження.

Опрацював я Кути в їхніх політичних границях крім півн.-західного погранича міста, де я долучив до опрацювання маленьку частину села Старі Кути, положену близько середмістя Кут, якої населення живе з міста Кут. Цю частину долучив я до діляниці Окружна; через це збільшено населення Кут о 2%.

Плян міста зладив я на підставі катастральних мап в поділці 1: 2, 880, зменшивши їх 3 рази і скоригувавши дещо в терені. Мапу краєвидову опрацював я на підставі автопсії. На осадничч мапці розміщено населення, узгляднюючи рівночасно національний поділ. Конструкція мапи полягає на тім, що кожний чоловік уміщений дійсно там, де живе, при чім 5 людей значено сигнатурою, якої форма означає одну з чотирох народностей. В подібний спосіб представлено на господарчій мапі розміщення населення з поділом по званню.

Для конструкції осадничої і господарчої мапи визискав я статистичний матеріял магістрату м. Кут, який походив з місцевого спису населення з дня 30. XI. 1926 р. Матеріяли до господарчої мапи доповнив я в Касі Хорих в Кутах, в Товаристві Ремісників в Кутах і в Старостві в Косові. Зі спису населення Головного Уряду Статистичного з дня 30. IX. 1921 р. не користав тому, що є недокладний, з причини частинної абстиненції українського а також і жидівського населення.

Мапи доповнив я статистичними зіставленнями, які вказують нам скількість осіб, їх народність і звання, а також густоту населення поодиноких дільниць.

В конструкції осадничої та господарчої мапи, таблиць статистичних та в способі представлення зібраного матеріялу, брав я готовий взір з праці Доцента Д-ра В. Кубійовича¹⁾, під якою кермою була ця монографія опрацьована і якому за се на тому місци складаю щирю подяку.

I. Загальна частина

Фізіографічне положення міста. — Місточко Кути лежить на пограничу Покутських Карпат і Підгір'я, на фізіографічній, а також етнічній (північно-східна границя гуцульського елемента) границі, над Черемошем, в місці, де він опускає гірську країну.

Підгір'я збудоване в околиці Кут, як і всюди, з міоценьких глеїв, нездібних задля своєї слабкої відпорности до витворення значнійших форм орографічних. творить рівнину порізану ріками і замінену в легку горбовину. На тій рівнині є розложені Кути. На південь від лінії Кути-Косів переходить підкарпатський міоцен згідно в старші верстви карпатські, котрі творять бережне насунення Карпат, зложене з різних флішевих формацій. Марфольогічно границя Карпат і Підкарпаття є різко зазначена в формі наглого взнесення понад 300 м зглядної височини.

Кути забудувалися на підкарпатській рівнині, на лівім березі Черемоша, у підніжжі гірських вершків, які вносяться до 700 м н. п. м. Черемош, опускаючи гірську країну, пливе повільніше широкою кутсько-буковинською долиною отвореною за бігом ріки утворюючи лійку, що розширяється до Н Е. Долину огранічує по боках підгірська височина, в яку переходить долина Черемоша при помочи цілої системи терас. Ріка втискається коліном в Буковину, творячи по кутській стороні меандер, де на алювіяльній, дуже урожайній рівнині, розложилася більша частина міста.

Долинні тераси Черемоша виступають дуже виразно. Можна вирізнити три поземи. Перший алювіяльний позем, наймолодший, створений через найновіші зміни корита; він покритий грубою або дрібнішою ріню і намулами. Другий позем, це староалювіяльна тераса, збудована зі старшої ріни, прикрита ріжними глинами і уро-

¹⁾ W. Kubijowicz: Z antropogeografji Nowego Sącza, Kraków 1927., Prace Instyt. Geograf. U. J. Z. 8.

жайною почвою, покрита садами і ріжного рода збіжжам. Ця тераса взноситься від 15-25 м понад позем ріки, звужується до SW і зникає, зливаючися з підніжжам гірського пасма. На ній розложилося властиве, фізіономічне місто. Стара назва вулиці „баштова“, що тягнеться здовж цієї тераси з NE на SW, свідчить, що колись та тераса служила за оборонну лінію м. Кут. Третий позем, який лежить поза політичними границями міста, покритий жовто-сірою глиною, під котрою знаходиться глий. У підніжжю цієї тераси видобувають з під почви гончарську глину, якій гончарський промисл Старих Кут і Кут завдячує свій розвій. Гіпсометричні ріжниць між дном долини Черемоша, а третою терасою доходить до 50 м, а навіть і більше.

Комунікаційне і господарче положення міста. — Місто повстало на перехресті двох доріг, одної здовж карпатського порога, яка тягнеться майже з SE на NW, спинаючися через підгірські хребти, потяті допливами Черемоша, і другої природної дороги, в глибину Карпат, яка тягнеться вдовж Черемоша, і яка давніше лучила Північ з Півднем, Польщу і Молдавію з Угорщиною. Та дорога тяглася здовж Черемоша через Попаду, Скупову і Руський Діл на Угорщину. По переказу туди йшли Турки зі сходу на захід, туди йшли перші вірменські купці, які тут поселились завдяки догідному положенню.

Кути сталися з часом торговельним, промисловим та частинно і адміністраційним осередком для даної території. З часом сильне віддалення від залізничного шляху (42 km) спиноло значіння та розвій Кут. Залізничний шлях, що тягнеться здовж Черемоша, по буковинським боці, до Вижиці, що сусідує з Кутами, зближив щоправда. Кути до залізниці, аке по війні державна границя перервала ті звязки.

До 1863 р. м. Кути було осідком повітових властей. З огляду на його окраїне положення, адміністраційні власти перенесено до Косова, через що значіння Кут дещо підупало. Тепер знаходяться в Кутах тільки судові, пограничні і митні власти¹⁾. Окрім двох народних шкіл не маємо в Кутах ніякої школи, ані фахової, ані середньої.

Місто є селитьбою дрібно промислово-торговельною. Справді більших промислових закладів не має, але, будучи осередком більшого округу, зосереджує в собі відповідне число ремісників. Крім цього творяться деякі промисли, які мають значіння далеко поза межами близшої околиці. До таких належить гарбарняний промисл, започаткований ще вірменами. Гарбарні які дають заняття около 150 зарібникам, заповнюють своїми товарами ціле Покуття, а навіть сягають ними до Львова і дальше. Крім шкіряного промислу маємо ще промисл деревний (2 тартаки), одну фабрику лікерів, три млини і 4 цегольні. Розвивається також, але в примітивних границях, промисл керамічний і кошикарський. Промисловим осередком Кут є дільниця Долина, що лежить в долині Черемоша і сусідує з м. Вижицею на Буковині; купецьке знова життя

¹⁾ З р. 1929 перенесено пограничні і митні власти до Косова.

зосереджується в середмісті, у властивім місті, положенім на вищім, другім поземі.

З огляду на своє гарне і здорове положення, Кути є також і літницем, де число літників в сезоні перевищує 1.000 осіб.

Сфера впливу м. Кут сягає далеко на полудневий захід в глибину гір, аж по граничні і вододільні хребти і обіймає майже ціле доріччя Черемоша. Від SE ограничена сфера впливу Кут рікою Черемошем і Білим Черемошем, який творить рівночасно границю держав Польщі і Румунії. На NW водний діл межі Черемошем а Прутом, творить границю впливу межі Кутами і Косовом з одної сторони, а Делятином, Пістинем і Яблоновом, з другої. На NE обіймає ще впливом місточко Рожнів, село Хімчин, Кобаки, Рибно аж по Залуче де граничить вже з впливами м. Коломиї, Заболотова і Снятина.

II. Подрібна часть

Фізіономія міста. — Мапа краєвидова представляє нам розміщення домів, їх висоту, рід будівельного матеріялу (деревляні і муровані доми), частинно також стиль будинків, бо виріжнено віллі і доми з гуцульським дахом; ті послідні є деревляні і знаходяться тільки на периферіях міста.

З цілого міста лише середмістя є суцільно забудоване. Представляє нам воно одностайний бльок, поперегинаний вулицями, що біжать з квадратового майже ринку, серед якого взноситься купецька галя. Вулиці перетинаються під кутом простим, а бльоки домів, що містяться між ними, пригадують нам різні геометричні форми, головно прямокутники. Від SE замикає ту часть міста збоче тераси і понище єї положений шлях, що тягнеться здовж Черемоша луковато, спричиняючи неправильність бльоків. Той шлях вминаючи ринок, вяже Кути з Покуттям (зі Снятином і Заболотовом) і з горами. Другий шлях тягнеться в напрямі NW здовж фізіографічної границі і лучит підгірські місточка Косів, Пістинь, Яблонів зі столицею Покуття-Коломиєю в напрямі SE веде він на Буковину.

Лише середмістя є суцільно і густо забудоване мурованими домами, лише воно робить своєю фізіогномією міське вражіння, а займає воно маленький простір, бо ледво 14 ha. Всі інші части міста тратять свою регулярність. Найбільше ще правильно забудована є дільниця Окружна, яка дійсно окружує середмістя від півночі і заходу і лежить в цілости на тій високій терасі, що й середмістя. Лежить на ній ще й друга дільниця Жеребе, яка розтяглася вздовж Снятинського шляху, в північнім напрямі. На низькім алювіяльнім поземі розтяглася дві дільниці Долина і Америка.

Урожайність почвы, близькість води є корисними умовинами життя тих обох дільниць. На розвій дільниці Долини корисно вплинуло сусідство м. Вишніці, де перед війною много тутешних жителів находило заробіток; з цієї причини півд.-зах. єї часть погранична з Вишніцею є густійше забудована. Обі дільниці на алювіях є розбудовані здовж многих вуличок, що біжать від головного шляху до Черемоша.

Плян всіх дільниць Кут, крім середмістя, а вже найбільше Долини і Америки, є вповні нерегулярний. Складаються вони з вузьких, крутих, а навіть сліпих вуличок, при яких порозкидані неpravильно хати серед ріль та садів, що надає їм специфічного характеру. Цей плян і тип дільниць Кут є цілком таким самим, як інших сіл положених на півд. Покуття, на пограничу зовсім розкинутих гуцульських осель і суцільних, громадних Покутського Поділля.

Не менші різниці межі поодинокими частинами міста, як під зглядом пляну, виступають під зглядом архітектури домів. Колись ціле місто було збудоване з дерева, але наслідком частих вогнів, а головню по послідній пожежі в 1904 р. почали ставити муровані доми і покривати бляхою, але виключно партерові. Відноситься це лише до середмістя. Кілька поверхових каменниць урїжноманїтне монотонність морфології осередка міств. В NW части середмістя забудовання є вільніші і маємо вже тут ряд деревляних будівель. В периферичних дільницях є тільки деревляні будинки. Мешкальні доми сягають аж до самого Черемоша, по мимом частих повіней. Монотонности морфології міста надають ниські, малі деревляні домики в дільниці Америка, де зосереджується найубо́жче населення міста. В послїдних часах, коли зросло значіння Кут як літніска, почато будування вілли.

На увагу заслу́ге вірменський і міщанський дім. (Тут вирі́жено типовий міщанський, і дім згуцульським дахом, який зовні мало ріжниться від гуцульської хати). Пригляньмося ближше плянові вірменської хати. Через великий ганок входитьсѧ до широких і довгих хорім (сіни), які займають майже $\frac{1}{3}$ цілого дому. Великі хороми ділять дім на дві половини. З одної сторони знаходиться спальня і світлиця, украшені стародавними, тяжкими меблями, з другої сторони велика, зимова кухня, яка є також і спальнею для слуг, і комора. Стеля є з дощок, уложених на сволоках, яких кінці виходять на зовні. Хороми отверті, без стелі, а на середині знаходиться літня кухня, яка служила давнійше до сушення козячих шкір, з яких виправляли сафіяни. Спальня в порівнанню з обширною, квадратовою світлицею, є мала. Кухня є майже тих самих розмірів, що й світлиця. Дах стрімкий. Вікна досить малі (1,15 m), з трома шибамі. (Дивись на плян і на світліну: вірменський дім).

Плян міщанської хати є дещо відмінний. Широка галерія окружує дім з передньої сторони. Довгі хороми ділять дім на дві часті. З одної сторони знаходиться кухня і спальня, яка є рівночасно і світлицею, з другоїж вузка, а довга комора. З заду прибудовують звичайно піддаше, до якого входитьсѧ з хорім. Двері поєдинчі, одвірки прості, без футрин. Вікна з трома шибамі (1,15 m) і віконницямі. Стеля, як у вірменській хаті. Хороми отверті, без стелі. Замість димника (коміна) є т. зв. „кагла“ випущена до хорім. Дах стрімкий, критий драницямі або гонтами. (Дивись на плян і на світліну).

Дім з гуцульським дахом ріжниться не тільки зовнішними, але і внутрішнім виглядом. Гуцульський дах зі значним трикутником в куті, де сходяться три поверхні даху, буває стрімкий, з під-

дашами по боках, а навіть і з заду, які служать за комору, а біднійшим і за хлівник. (Диви світлина). Низькі, без стелі хорөми (1,75×5 m) віддають кухню від спальні. Стеля, двері, і вікна, як вище.

До тексту додано ще плян мешкання ремісничої, жидівської родини. З вузеньких хорөм (1,90×45 m) входимо до кімнати, яка служить за спальню, світлицю і робітню. З темної і малої кухонки або з хорөм можна дістатися до комірчини, звідки є вхід на під (стрих). Дах є критий бляхою, як всюда в середмістю.

З аналізи пляну і архітектури Кут видно, що лише маленьку його частину, а це середмістя можна склясифіковати як місто під оглядом фізіогномічним, проча часть не ріжнитья від типових, сусідніх сіл, приміром Старих Кут. Є за це ріжничі господарські.

Розміщення населення. — Мапка заселення, додана до тексту, представляє нам розміщення населення і національні відносини. Розміщення і густота населення залежить тісно від розміщення і густоти домів та від скількості людей, що замешкують оден дім. Під цим оглядом нема в Кутах, де майже самі партерові і невеликі дома, більшого зріжничковання: середне число осіб, що мешкають в однім домі, вагається від 4-7. Характеристична річ, що найбільше населення на оден дім припадає в дільниці жидівській, це є в середмістю.

У звязку з найбільшою суцільністю домів та найбільшим числом осіб замешкуючих оден дім в середмістю, є яє найгустійше заселена дільниця Кут, бо на 1 ha поверхні мешкає 167 осіб. Причиною густоти цієї дільниці є не тільки її центральне положення, але також купецький характер. В Окружній дільниці, де густота домів є ще досить значна, припадає 33 осіб на 1 ha, а в периферичних дільницях виносить тільки 4-9 людей на 1 ha. Найслабше заселена є дільниця Жеребе. (4 особи на 1 ha). Ціле місто в політичних границях має густоту 15 людей на 1 ha. В середмістю і в Окружній дільниці зосереджується 53,9% населення, хотия та поверхня творить $\frac{1}{12}$ часть всього простору міста.

Національний склад населення. — Кути, під оглядом етнічним, є містом мішаним. Побіч себе живуть тут чотири народности, а саме: жиди, українці, поляки і вірмени. Жиди творять 43,4% всього населення, українці 27,4%, поляки 24,7%, вірмени і інші 4,5%.

Найбільше типове є розміщення жидів. Замешкують вони середмістя (95%) та й ті части дільниць, які з середмістям сусіднують; чим більше від середмістя віддалюємось, тим менше жидівського елементу. Коли візьмемо під увагу факт, що лише середмістя під зглядом фізіогномічним є містом, то побачимо, що ціле воно є замешкане виключно жидами; християнське населення мешкає лише на передмістях, що нагадують фізіогномією село. Українське і польське населення мешкає побіч себе у всіх інших дільницях без виразнійшої концентрації, хотия в поодиноких дільницях перевалу мають то одні, то другі. Вірмени зосереджуються лише в дільницях Окружній та Долині, меньше їх на Жеребю; але їх відсоток усе незначний (6-8%). Точнійші дані в табелях та мапах.

Розміщення звань. — На господарській мапі і в табелях перевели ми поділ населення по сімох званнях: 1) рільництво, 2) рільники-ремісники, 3) промисл і ремесло, 4) торгівля і комунікація, 5) службовці і вільні професії, домашня служба, удержуючися без праці, 6) зарібники, 7) зарібники-ремісники. Такий поділ вимагає деяких пояснень: спеціальні господарчі відносини нашого міста були причиною, що ми вирізнили деякі спеціальні звання. Такими є рільники-ремісники і зарібники-ремісники. Перші займаються зимою ремеслом, літньою порою рільництвом, другі також є ремісниками в зимі, а весною, літом і осіню відчиняється для них сезонна робота при дарабах, трачках, садах, рільництві і т. п.

В цілих Кутах живе з рільництва 4% населення, з промислу, головно з ремесла 32%, рільників-ремісників маємо 5%, в торгівлі і лучбі є занятих 24 $\frac{1}{2}$ %, службовиків є 15%, домашньої служби 2%, без заняття 3%, зарібників 8%, зарібників-ремісників 6%, хвилево без праці є $\frac{1}{2}$ % населення. Характеристичною цією є відносно мале число рільників, а велике ремісників (промисл), на яких, разом з цими рільниками та зарібниками, які частинно живуть з ремесла, припадає 43 $\frac{1}{2}$ %; отже половина працюючого населення. Завдяки деяким спеціальним промислам Кути є ремісничою, точніше ремісничо-торговельною оселею. Відносно великий відсоток творять зарібники.

Поодинокі звання є нерівномірно розміщені. Як звичайно, купці є найбільше сконцентровані в середмістю (51% населення, а 68% всіх купців) і в сусідній Окружній дільниці (23%), а в дальших дільницях не відіграють більшої ролі. В периферичних дільницях відсоток купців спадає до 3,2%. Ремісники не є так виразно розміщені. Є порозкидані по всіх дільницях, творячи всюди поважний відсоток населення. Найбільше їх в дільницях положених на алювіях Черемошу, близько води, де творять 40,7% і 45% населення.

Рільники зосереджуються головно на алювіяльній просторі, де творять разом з рільниками-ремісниками 11-19%. В прочих дільницях число їх вагається межі 0,4% а 3%.

Вільні звання, урядники і т. д. гуртуються головно близько середмістя і при головних дорогах, як Снятинської, Тюдівської і Косівської і творять згляду перевагу в Окружній дільниці (36%).

Відсоток домашньої служби і тих, що удержуються без праці не відіграє важнішої ролі.

Зарібники виступають у всіх дільницях, але найбільше їх на периферіях, де в дільниці Америка доходять до 15% населення, а разом з зарібн.-ремісниками становлять навіть $\frac{4}{3}$. В дільниці Долина є їх разом 17%, а на Жеребю 24%.

Аналізуючи розміщення поодиноких звань, можемо поділити ціле місто на деякі господарські дільниці, відповідно до переважуючого відсотка даного звання. Середмістя є купецьким центром (50,9%) зі значним відсотком ремісників (23,8%), дільниця Окружна є урядничою (27%) з поважним % ремісників (24,2%) і купців (22,6%). Всі три інші дільниці можемо сміливо назвати ремісн.-

рільничими, бо там відсоток ремісників і зарібн.-ремісників вагається від 50-54%, а рільників і рільн.-ремісників між 11-16,4%. — З цього бачимо, що тільки купці творять найбільше зосередження, і то в середмістю.

Національність а звання. — Як загально знаємо, поодинокі народности на зах.-українських землях виказують ріжну господарську та суспільну структуру. Так є і в нашім місті, причому відносини є ще цікавіші, бо до трох народностей, які виступають в інших містах Галичини, долучуються ще й тут вірмени. Як усюди, так і в Кутах найслабше є зрізничковання жидів, котрі в половині є купцями, в четвертині ремісниками, а лише одна четвертина припадає на всі прочі звання. В порівнянню зі структурою цілого населення Кут, далеко більше серед жидів купців, нормальний відсоток службовиків і людей вільної професії, зарібників і удержуючихся без праці, дещо менше ремісників, много менше рільників, домашньої служби та обох комбінованих званнів. Ріжниця в господарській структурі українців і поляків невелика, але існує. В українців більший відсоток рільників, домашньої служби та непостійних ремісників (ремісн.-рільники і ремісн.-зарібники), много менше службовиків, та тих, що удержуються без праці. Серед вірмен много рільників, службовиків та вільного звання, поважне число осіб, що удержуються без праці, між якими перше місце займають рентарі; це свідчить ще про багатство вірмен.

Коли знов придивимося поодиноким званням, то побачимо, що рільниками та рільн.-ремісниками є головно українці (вірмени задля малого числа не можуть входити в рахубу), ремісниками всі три нації, купцями мейже самі жиди, у вільних заняттях і в службовиків перевага поляків і жидів, служба домашня рекрутується головно з українського населення, без праці удержуються головно жиди і поляки, зарібниками є всі, натомість зарібн.-ремісниками переважно українці. Таким чином українці мають перевагу в хліборобстві та невикваліфікованих, непостійних заняттях, та в мійськім і підмійськім пролетаріяті (домашня служба, зарібники).

На 100 мешканців поодиноких національностей припадає на звання :

національність	рільництво	рільництво і ремесло	промисл і ремесло	торгівля і комунікація	службовці і вільні проф.	домашня служба	удержуючіся без праці	зарібники	зарібники-ремісники	разом
жиди	1	—	23	50	12 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	5 $\frac{1}{4}$	7 $\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	100
українці	7	12	37	4 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{2}$	6	3	9	14	100
поляки	2	8	43	4	21	1	5	9	7	100
вірмени	20	3	15 $\frac{1}{2}$	18 $\frac{1}{3}$	20	—	15 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{2}$	—	100

III. Висліди

Кути є типом місточка на переході межі містом, а селом. Під зглядом краєвидним назвати можемо містом лише маленьке середмістя (14 га), яке творить лиш 5% поверхні цілої громади Кут, в її адміністраційних границях. Лише воно є суцільно і досить регулярно забудоване та зосереджує в собі, мимо малого простору, $\frac{1}{3}$ всього населення. Є це zarazом чисто жидівська і переважно торговельна дільниця. Інші дільниці не ріжняються нічим, під оглядом своєї фізіономії від села на границі Гуцульщини і Покуття. Ті дільниці розростаються в напрямі головного шляху NE—SW та Черемоша. Під оглядом національним є вони мішані українсько-польські з додатком жидів у сусідстві середмістя, а всюда так характеристичного вірменського елементу. Господарчо є ті дільниці дещо зріжничковані. Маємо урядничо-купецько-ремісничу дільницю Окружну, колиж інші замешкані є головно через ремісників, зарібників, та рільників. Дуже характеристичною цією є велике число пролетаріату, котрий творять чисельні зарібники та комбіновані звання: ремісники-рільники і ремісники-зарібники. Під цим оглядом є Кути подібні до сусідних сіл, де багато населення має два звання.

Примітивне господарське життя Кут може змінитися позитивно двома дорогами: через получення Кут з залізницею, та розріст Кут як літниска. Є в проекті будова вузькоторових залізниць з Кут у глибину гір для цілей експлоатації лісів, та получення Кут через Вижницю з головним шляхом Львів — Станиславів — Чернівці, дорогою договору з Румунією через її територію. Завдяки теплому, лагідному підгірському підсонню, гарного положення Кути розвиваються чим раз більше як літниско, а відкриття залізного джерела у підніжю Овида¹⁾ може дозволити стати Кутам і купелевою місцевостю. Місцеве ремісництво та огородництво зможуть піднести свій рівень, коли заложиться тут відповідні школи.

IV. Додаток. Вірмени в Кутах

Не знаємо, коли заложено Кути ані, коли спроваджено тут вірмен. Перші вістки про них знаходимо в 1715 р. (привілей Яна Потоцького), але по переданню куцька вірменська оселя існувала вже в 16 століттю в полуднево-східній частині підніжжа гори Овида. Свящ. Садок Баронч²⁾ каже в своїй історії вірмен, що Кути над Черемошем, в галицькій землі, зістали заложені вірменами, які прийшли з Молдавії.

Вже 1827 р. вірменська парохія в Кутах числить 1.169 душ. До парохії належить 12 інкорпорованих сіл з числом 1.000 душ, де ще по вірменськи говорять³⁾. По статистиці 1880 р. число їх вносить 800 душ⁴⁾. З причини асиміляції і дегенерації сьгодні числять заледви 322 душі, творячи тільки $4,4\frac{1}{2}\%$ всьої людности.

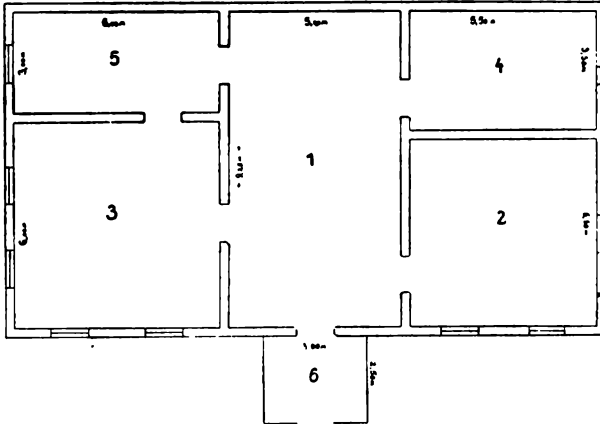
¹⁾ Ужив я народньої назви Овид, а не перекрученої чужинцями Овідій.

²⁾ Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich, Tarnopol 1869.

³⁾ a) Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kość. rzymskim w XVII w., — A. Pawiński, b) Wiadomości o Ormianach w Polsce (wydanie zakładu naukowego im. Ossolińskich, Lwów, 1842.

⁴⁾ Gemeindelexikon von Galizien 1886.

Що спонукало вірмен оселитися в Кутах? Кути, як вище сказано, лежать на перехрестю доріг — дороги фізіографічної і природної здовж Черемошу, куда здавен-давня тягнувся комунікаційний шлях, що лучив українські землі із Закарпаттям. Дальше багатство в лісі, що було на руку будівництву, сусідство води і гір, а в кінці водна комунікація Черемошем, склонила вірмен до оселення в Кутах, звідка могли вільно відбувати свої купецькі подорожі. Кути були для купців місцем відпочинку, транзитовим пунктом, були помостом,

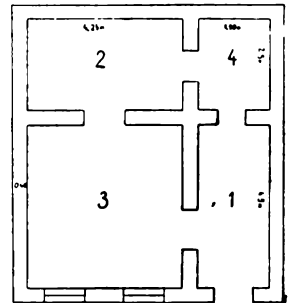

Плян вірменського дому.
Plan eines armenischen Hauses: 1 сіня — Flur — 2 кухня — Küche — 3 спальня — Schlafzimmer — 4 комора — Vorratskammer — 5 кімната — Wohnzimmer — 6 веранда — Veranda.

можна сказати, в торгівлі на тім шляху. А з огляду на багатство в сировець розвинувся тут завчасу шкіряний промисл.

Чим торгували вірмени? Вірмени, як і в своїй батьківщині, торгували вівцями, козами, кіньми, волами і свиньми. З козячих шкір виробляли в гарбарнях, зв. табакхарнями, сафіяни ріжної

Плян жидівського дому.
Plan eines jüdischen Hauses
1 сіня — Flur — 2 кухня — Küche — 3 спальня — Schlafzimmer — 4 комора — Vorratskammer

краски, з лою овець і кіз свічки або наповняли шкіряні ворки, зроблені зі звірячих шлюноків, зв. бердиганами, і транспортували на захід або в інші сторони. Зі сходу привозили перські дивани і інші східні товари, продавали або міняли за свій товiр на західних торгах, звідки привозили ріжного рода сукна і вина. Вони були також доставцями расових ромунд (коний), купованих на сході, для австрійського і угорського війська. Винахід нафти і поступ цивілізації спричинили упадок їхнього примітивного промислу, а заразом і їхнього купецького життя. Зачали займатися рільництвом, віддаючи торгівлю, другому напливовому елементові, жидам.

MYKOŁA KOWALUK

ZUSAMMENFASSUNG. DIE STADT KUTY.
EINE ANTHROPOGEOGRAPHISCHE
MONOGRAPHIE

Die vorliegende Arbeit behandelt die heutigen anthropogeogr. Verhältnisse des kleinen Städtchens Kuty. Dieses Städtchen, fern von der Eisenbahnlinie gelegen, ist mit seinen primitiven Lebensverhältnissen der Typus einer Kleinstadt, welche noch von den modernen Wirtschaftsströmungen unberührt blieb.

Bei der Darstellung bedienen wir uns präziser kartographischer und statistischer Methoden, welche uns die verschiedenen Hauptprobleme der Stadt graphisch darzustellen ermöglichen. Wir wenden hier vor allem die kartogr. Methode des Universitätsdozenten D-r Kubi-jowyč an, unter dessen Leitung die Arbeit auch fertiggestellt wurde. Die geogr. Verhältnisse der Stadt, bringen 3 Karten zum Ausdruck: 1) eine physiognomische Karte 2) eine Siedlungs- u. Nationalitätenkarte und 3) eine Wirtschaftskarte. Als Material zur Vollendung der Karten diente uns die Katastralkarte und das Ergebnis der privaten Volkszählung des Magistrats der Stadt Kuty, aus dem Jahre 1926.

Auf der physiogn. Karte sehen wir den Plan der Stadt und seinen Aufriß (die Gebäude, ihre Höhe, Baumaterial und Stil), auf den zwei anderen Karten die wirkliche Verteilung der Bevölkerung, und zwar auf diese Weise, daß eine Signatur fünf Menschen darstellt. Die einzelnen Signaturen stellen auf der einen Karte die verschiedenen Nationalitäten und auf der anderen die verschiedenen Berufe dar. Auf der Karte sind auch die Grenzen der Gemeinde Kuty und verschiedener (5) natürlicher Stadteile eingezeichnet.

Die Stadt Kuty liegt an der östlichen Grenze des ehem. Galiziens und an der physiogr. Grenze des Gebirges, d. i. der östl. Flyschkarpaten und des miozänen Vorlandes, auf der Stelle, wo der Fluß Čeremoš das Gebirge verläßt. Hier ist auch der natürliche Kreuzungspunkt zweier Straßen: die eine Straße verläuft entlang des Karpathenrandes und die andere entlang des Čeremoš, aus der Ebene ins Innere des Gebirges. Früher führte hier eine wichtige Handelsstraße aus Polen und der Moldau nach Ungarn, während die Straße heute nur noch lokale Bedeutung besitzt. Dank der günstigen Lage, siedelten sich in Kuty im XVI. Jh. armenische Kaufleute an, welche mit Ungarn intensiven Handel trieben und verschiedene Handwerkszweige ausübten, wie z. B. die Erzeugung von Saffianleder. Kuty wurde der Mittelpunkt eines Gebietes, es wurde zur Landstadt. Der Verfall der Paßstraßen über die Karpathen nach Ungarn, der Mangel einer Eisenbahnlinie (eine Nebenlinie, welche die Nachbarstadt Wyžnyca in der Bukowina berührt, hatte keinen mittelbaren Einfluß auf Kuty) und die gegenwärtige Lage an der poln.-rumän. Grenze brachten in der Entwicklung der Stadt einen Stillstand. Als kleiner Mittelpunkt vereinigt die Stadt eine Anzahl Kaufleute und Handwerker, und ist der Sitz kleinerer Behörden; größere Bedeutung haben Sägewerke und Gerbe-

reien, deren Erzeugnisse weit über die nächste Nachbarschaft vertrieben werden.

Nur der Mittelpunkt der Stadt (im ganzen 14 ha), auf einer hohen Terasse gelegen, ist gleichmäßig und dicht besiedelt; andere Stadtteile, meist auf niedrigen alluvialen Terrassen, sind dünner besiedelt und ähneln in ihrem Aussehen den umliegenden Dörfern. Es ist dies eine Übergangsform zwischen einem »Haufendorf«, welches im ackerbaureibenden Podollen vorkommt, und den zerstreutliegenden Siedlungen der Karpathen, die von dem ukrainischen Hirtenvolke der Huzulen bewohnt werden. Nur die innere Stadt besteht aus gemauerten, meist ebenerdigen Häusern, während in den restlichen Stadtteilen Holzbauten überwiegen. Unter letzteren fällt ein Typ auf, welcher durch seine eigenartige Dachform an huzulischen Häuserbau erinnert. Aus beigefügten Typen und Plänen, können wir näheres über die Hausformen erfahren.

In den Häusern wohnen, bloß durchschnittlich 4 Personen, die größte Dichte (167 Personen auf 1 ha) finden wir nur in der inneren Stadt.

Vom ethnischen Standpunkt genommen, ist Kuty eine gemischte jüdisch — ukrainisch — polnische Stadt, wie es der Großteil der ostgalizischen Städtchen auch ist. Die Juden bilden 43·4%, die Ukrainer 27·4% und die Polen 24 7% der Bevölkerung. Einen speziellen Charakter verleihen der Stadt die Armenier, deren Zahl jedoch infolge der Entnationalisierung rasch abnimmt. Ihre wirtschaftliche Rolle haben seit langem schon die Juden übernommen. Wie überall in den Städten, wohnen auch hier die Juden gesondert von den Christen, in eigenen Stadtteilen. Die innere Stadt, das Handelszentrum, ist rein jüdisch (95%). Die anderen Stadtteile sind christlich und werden von Ukrainern, Polen und Armeniern gemeinsam bewohnt.

In Zusammenhang mit der wirtschaftlichen Struktur der Stadt, beschäftigt sich die Bevölkerung hauptsächlich mit Industrie oder Handwerk 32%, Handel und Kommunikation (besonders Droschkenkutscher) 24 1/3 %, und eine weit kleinere Zahl entfällt auf den öffentlichen Dienst und freie Berufe; dem landwirtschaftlichen Charakter der Peripherie der Stadt gemäß, beschäftigt sich 4% der Bevölkerung mit Ackerbau, und 5% mit Handwerk, verbunden mit Landwirtschaft. Verhältnismäßig groß ist auch die Zahl der Tagelöhner, welche sich sowohl mit der Landwirtschaft, wie auch mit dem Handwerk befassen. Die Verteilung der Berufe ist nicht gleichmäßig. Die Kaufleute konzentrieren sich hauptsächlich in der jüdischen inneren Stadt, die Handwerker u. Tagelöhner in den äußeren Stadtteilen, die Beamten im II. Stadtteil und die Landwirte in den fruchtbaren alluvialen Ablagerungen des Čeremoš.

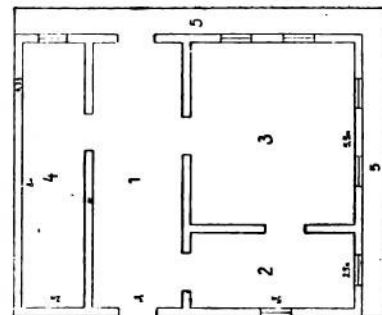
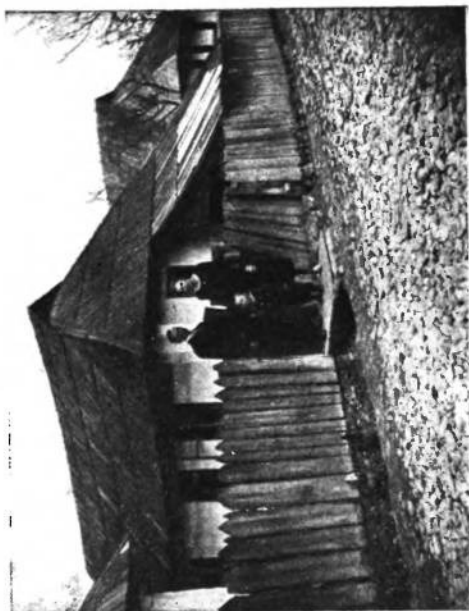
Zwischen den Nationalitäten und Berufen besteht ein inniger Zusammenhang. Die Juden sind überwiegend Kaufleute, und weniger Handwerker; zwischen Ukrainern u. Polen besteht kein größerer Unterschied. Bei den Ukrainern finden wir mehr Landwirte und Tagelöhner, bei den Polen wieder mehr Leute, die sich mit dem öffentlichen Dienst befassen. Die Armenier bilden die reichere Schichte der Stadt; viele von ihnen sind Rentiers (15 1/3 %), viele Landwirte und Vertreter freier Berufe.

Загальний вид на Кути. Kutu, Totalansicht.

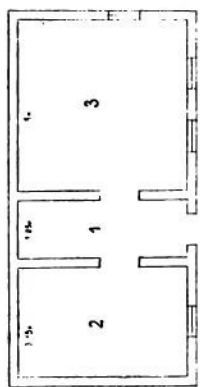
Зах. часть Кут у стіп обиду. West. Stadttell.

Дім з гуцульським да-
хом. Haus mit huzu-
lischem Dache
1. сіни — Flur 2. кухня
— Küche 3. спальня —
Schlafzimmer 4. комора
— Vorratskammer 5. га-
нок

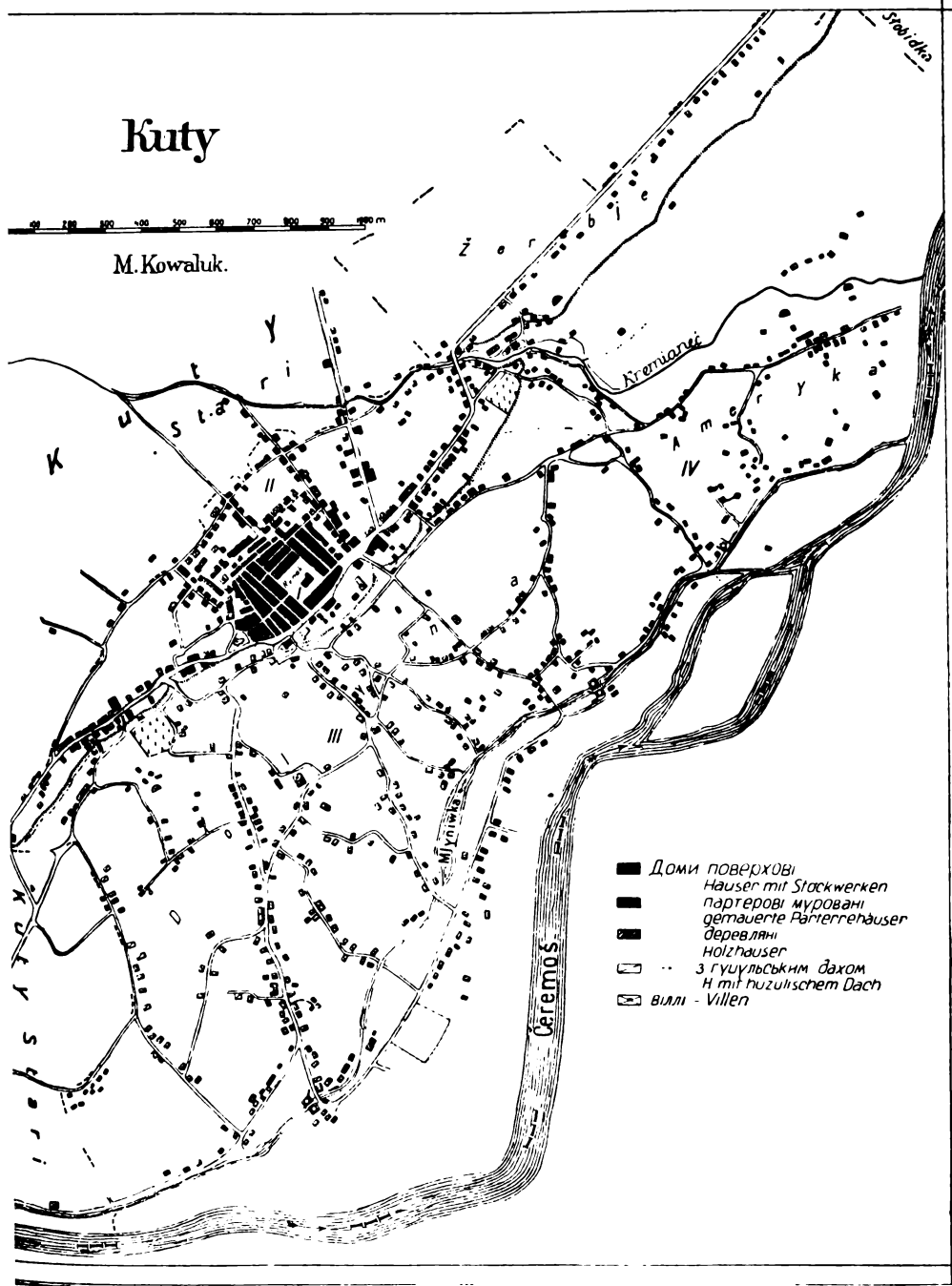
Міщанський дім.
Ein typisches Haus
von Kuty.
1. сіни — Flur 2. кух-
ня — Küche 3. спаль-
ня — Schlafzimmer

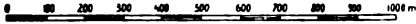
Kuty

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000 m

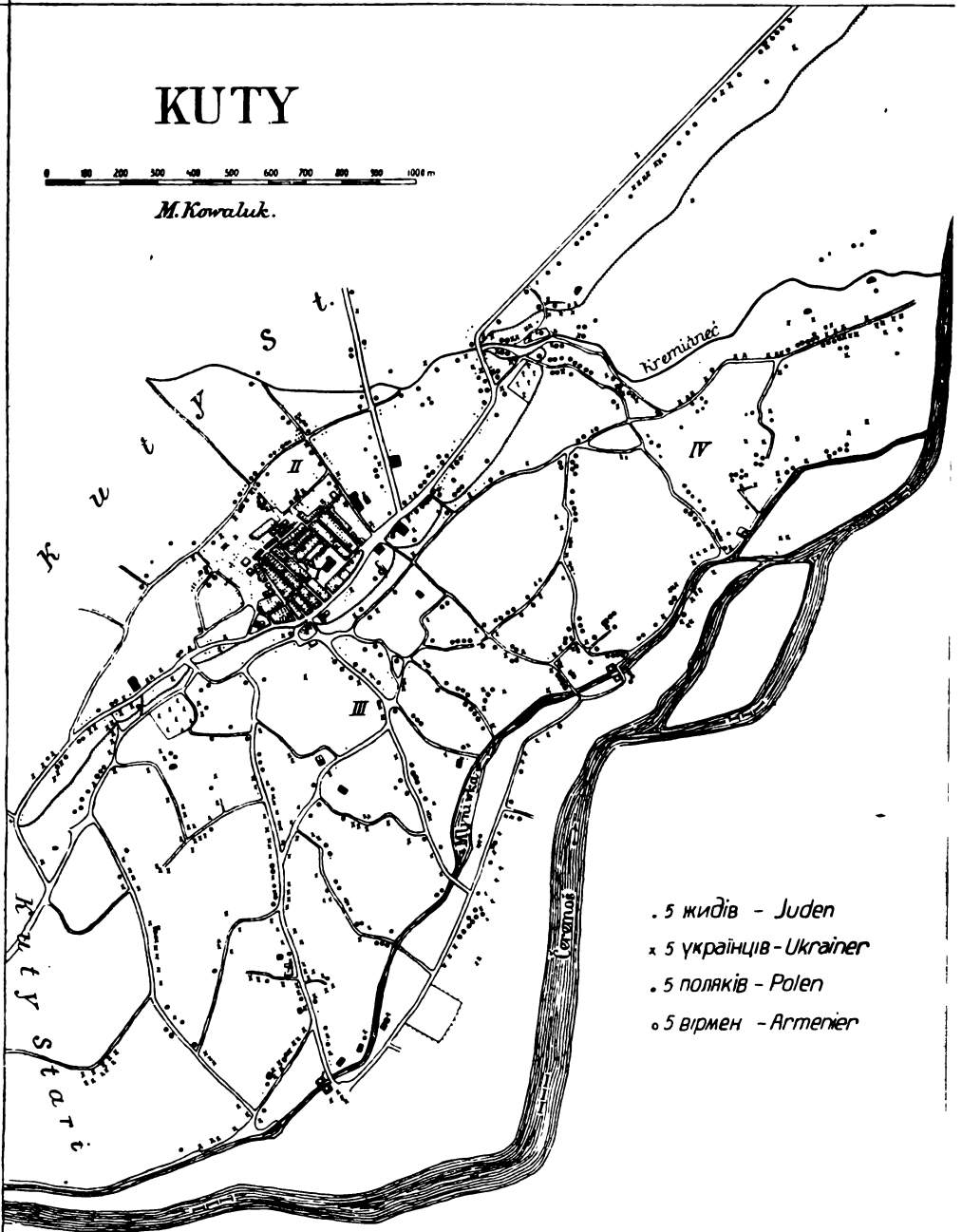
M. Kowaluk.

KUTY

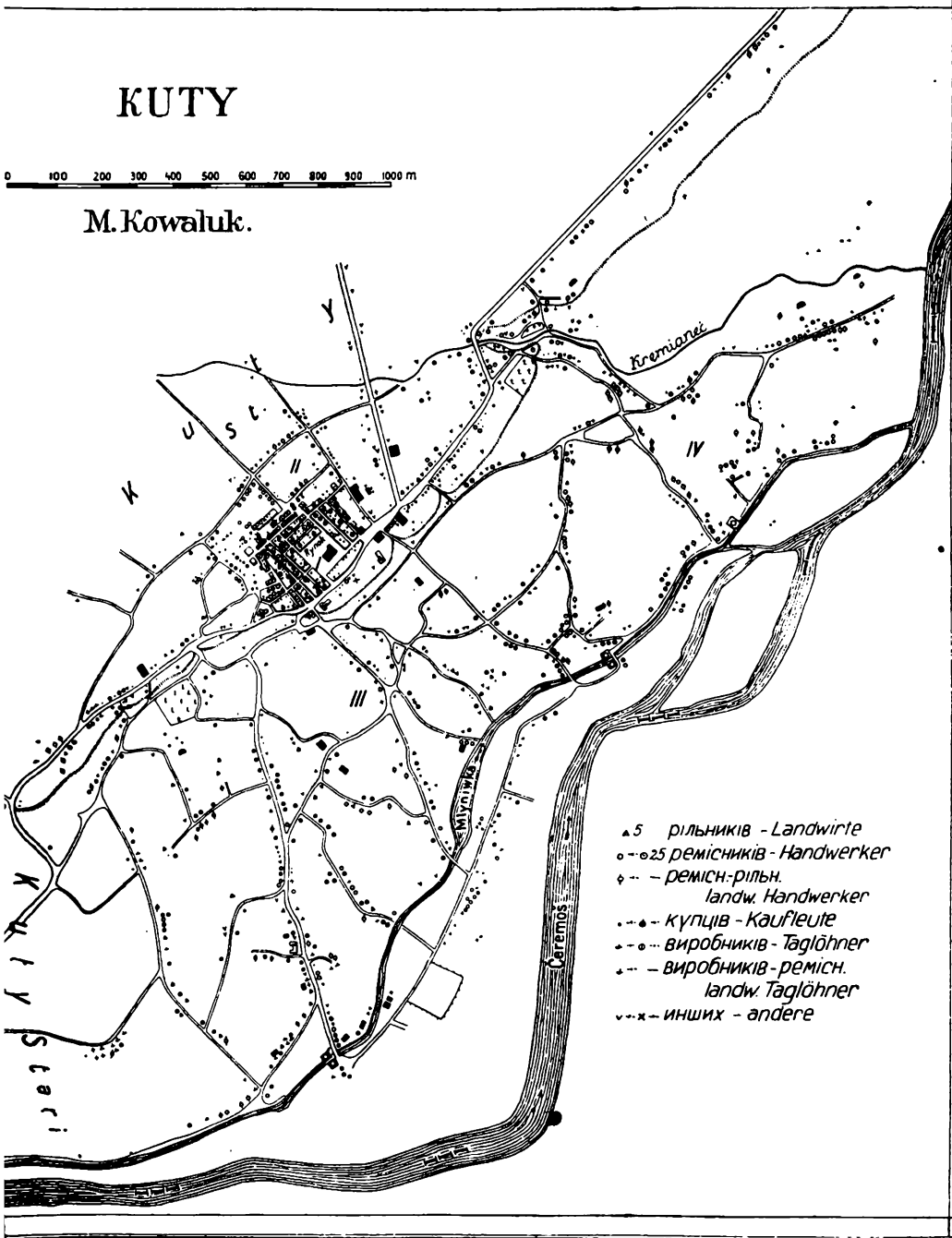
M. Kowaluk.

KUTY

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000 m

M. Kowaluk.

Др. МАРІЯ РАБІЙ.

ОЧЕРК АНТРОПОГЕОГРАФІЇ САМБІРСЬКОГО ПОВІТУ.

Dr. MARIE RABIJ.

(ANTROPOGEOGRAPHISCHE MONOGRAPHIE DES BEZIRKES SAMBIR).

Вступ.

Ціллю моєї розвідки є представити антропогеографічну монографію самбірського повіту. Як сам наголовок каже, не можна цього опрацювання уважати за повну монографію повіту і міста, є се лише короткий очерк, який треба в будучині розвинути і поширити. Опрацювала я самбірський повіт, яко мої рідні сторони добре знані мені з автопсії.

Матеріяли, якими я послуговувалася при сім опрацюванні були мапи, дуже небогата література, статистики і мої власні завваги. При писанні сеї розвідки багато вцінних вказівок подав мені Вп. Др. Володимир Кубійович доцент У. Я. за що цею дорогою складаю йому щирю подяку.

1. Фізіографія.

Самбірський повіт лежить майже цілий в долині Дністра, по обох його боках там, де Дністер виходить з гір, де його долина стає щораз ширша і багниста, де ріка затрачує свій гірський характер і змінюється в типову низову ріку.

Простір самбірського повіту не творить географічної одиниці. Можна його під тим оглядом поділити на три частини. Перша, що лежить на лівім березі Дністра се горбки і вали, які належать до європейського вододілу. Другу частину по правім березі Дністра становлять узгір'я, а дальше на південь гори Карпати. Остання частина се східна, яку займають великі наддністрянські болота, названі тут самбірськими болотами.

Частина на лівім березі Дністра є поділена долинали рік Дністра, Стривігра та Болозівки на три части - на три вали, що висуюються вузькими язиками далеко на всхід. Найдовша є це частина, що йде найбільше на північ названа Реманом хирівсько - городецьким валом. Сей вал плоский та незначний набирає значіння, яко вододіл між сточищем Сяну а Дністра с. є між Чорним а Балтійським морем. Річка Болозівка, якої долина відділює від ва-

лу хирівського - городецького другий вал радицько - черніхівський є висший від хирівсько городецького на заході, стає нищий в міру як зближаємося на схід. Трохи інший вигляд має долина Стривігра, що відділює від валу радицько черніхівського прикарпатські узгір'я. Стривігор пливе тут широкою вирівнаною долиною, русло ріки вється гарними меандрами та втинається на кілька метрів в дно долини і творить т. зв. стінки. Полудневрю границею узгір'я пливе Дністер, головна ріка цього простору. Узгір'я, що підносяться лагідно від долини Стривігра падають стромо до долини Дністра. Долина Дністра є тут широка, оточена трома терасами, які зовсім зникають чим далше на схід, а ріка стає типовою низовою рікою.

Частина на правому березі Дністра є більше ріжнманітна від лівобережної. В північній часті між Дністром, а його притокою Бистрицею тягнесь вузький довгий вал, який на сході гине в болотах. Бистриця виходить з гір досить широкою долиною, буде насиповий стіжок, що починається коло села Підмонастирка і творить виразні тераси які блище сходу затрачуються. —

На південь від долини Бистриці простягаються узгір'я та горбки підкарпатські а далше вже властиві Карпати. Ся частина се найвища і найгарніша часть самбірського повіту. Горби лагідні, покриті густими лісами, переважно чатинними, переривані глибокими паровами гірських поточків та річок о дуже великім спаді, стромих берегах (їх звать дебрами) надають сій частині ріжнманітний вигляд. —

Третья частина се самбірські болота. Долини рік, що перепливають наш простір лучаться разом і творять одну велику багнисту долину, славні наддністрянські болота. Місцями є сі болота дуже глибокі, та небезпечні (коло села Білини і Білинки). Багна сі є звичайно вузькі і довгі тягнуться вздовж ріки, що вказує нам на їх походження. Красвид сеї частини дуже часто змінється тому, що ріки які тут плывуть, часто змінють своє русло, мають часті повені а наслідок цього змінюються багна і болота. Тепер болота і багна стали менші, частинно самі повисихали, а частинно висушив їх чоловік. Давні терени болот і багон часто займають тепер луки і пасовиска, а лише підчас повені стають вони знова одним великим озером, як колись.

Під геольогічним оглядом самбірський повіт представляєся дуже монотонно. Найстаршою тут збаданою полосою є горішно міоценський глей вкритий майже всюди грубою верствою ділювієм. Цей глей має краску синяву, часом попеляту, в нім находимо часто потасову муку. У парі з отсим глеем виступають часто пісківці. Скамілин нема жадних, а коли часом і знайдеться яка, то дуже зле захована й невиразна. Глей має пелітичну будову, є дуже плястичний, дістає грубшу будову зовсім близько Карпат, де переходить у карпатський міоцен. На валі радицько - черніхівським крім глеїв маємо також пісківці і зліпняки. Ті глеї називаються краковецькими, бо вони зістали в перше збадані коло Краківця через Ломніцького і так названі. Ділювія вкривають грубою полосою міоцен, маємо тут гляціяльні ринища а на них велику масу ділювіяльної глини. Все те вкрите родючою почвою, яка

температура	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	рік
середня	- 3.5	- 1.6	+ 2.8	+ 7.9	+ 11.2	+ 15.9	+ 14.1	+ 14.1	+ 13.4	+ 9.7	+ 2.8	- 0.1	+ 8
максимальна	11.4	13.2	21.2	26.8	28.4	28.6	33.6	28.6	29.6	25.2	15.2	12.6	33.6
мінімальна	- 25.4	- 21.4	- 5	- 0.2	1.8	1.8	9.0	9.0	4.5	- 0.2	- 20	- 26.4	- 26.4

(Температура подана в степенях Цельсія).

Опади	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	рік
середня	19.9	22	24	44.5	60	103	71.5	61.5	42	55	19.7	17	540.1
максимальна	49	36	82	144	136	266	142	101	105	105	64	32	266
мінімальна	5	9	5	8	20	39	19	15	2	11	2	5	2

(Опади подані в міліметрах).

є ріжна. У північно - західній частині творить її лес, а в південній частині урожайні глинки місцевого походження. Східна частина вкрита болотами і занята торфовищами, багатими в поживні часті потрібні для рослин.

Підсоння околиць Самбора має цілих переходового клімату океанічно-

континентального; в південній гірській частині є вже острійше підсоння. Атмосферичні опади є досить багаті в напрямі гір стають більші. Для орієнтації подаю тут дві таблицьки 1) температури і 2) атмосферичних опадів. (Стація Самбір).

Ті різниці у морфології, почві і підсонні впливають дуже на рістню

околиць Самбора. Південні частини мають багато лісів, переважно частинах, північно - західна частина має менше лісів і то переважно листкових, більше лук, пасовищ і рілі. У західній частині, убогій в лісі стрічаємо часом малі дубові ліски, цілий простір займають мокраві луки і пасовища, а ближче рік ростуть високі густі шуварі, трави та лозина. Давніше було на цілому просторі повіту багато лісів, останніми літами люди винищили ліси і замінили сей простір на управні поля. Найблищі околиці Самбора мають вид паркової країни.

2. Національні і віросповідні відносини*).

Самбірський повіт має більшість Українців і український підклад, але старі польські осадники „мазури“, новий наплив польського елемента, по часті жидівського і німецького змінили давнішу національну і віросповідну структуру повіту так, що нині належить наш повіт до мішаних, де крім Українців творять сильну меншість Поляки, дещо є Жидів і Німців. Після статистики з 1910 самбірський повіт мав 107.400 мешканців в тім 32.800 (30.5%) рим. кат., 65.500 гр. кат. (60.9%), 300 протестантів (0.3%), 8.800 Жидів (8.2%).

Розміщення тих національних і віросповідних груп є дуже різне і характеристичне. Коло самого Самбора великий простір замешкують Поляки; сей простір творить острів, який видовжується на захід попри залізнодорожний шлях, що веде зі Самбора до Хирова. Крім цього, мешкають Поляки розкинені по цілому повіті. В повіті маємо чотири типи громад; одні чисто українські (від 90-100% пр. Сприня, Спринька і Містковичі), мішані села з перевагою українського елемента (пр. Пяновичі), з перевагою елемента польського (Лановичі, Чуква, Чишки) і села чисто польські (Бісковичі, Стрільковичі). Для кращого пізнання сих відносин подаю табельку:

Число громад які мають	%					
	0—5	5—10	10—25	25—50	50—75	< 75
рим. катол.	31	16	7	10	6	8

Коли взяти під увагу поодинокі частини самбірського повіту, то громади положені на лівому березі Дністра, в західній частині мають найбільше число Поляків. Громади на південь від міста і на

*) Точних даних для національних відносин не маємо. Австрійська статистика з 1910 року не зістала опублікована громадами, польська з 1921 року не є вірна, як це цілий ряд дослідників ствердив. Подаємо числа в цей спосіб, що за Українців уважаємо гр.-католиків, за Поляків рим.-католиків, за Жидів мойс.-віросповідання, за Німців тих, що зазначені як Німці. Не є се цілком точне число, тому має зглядне значіння.

схід є переважно чисто українські або мішані з перевагою українського елементу. На цілому просторі бачимо постійне зменшення українського елементу у користь Поляків. У мішаних громадах, все одно який елемент має перевагу бачимо сталий убуток Українців. Близько Самбора легко нам пояснити це явище впливом міста, але даліше мусимо шукати інших причин. Одною з найважливіших — здається — причин є вплив двірських обшарів. Вони знаходяться переважно у польських руках і навіть у селах чисто українських групється коло двора певна скількість Поляків (крім властителів се є урядники, служба і робітники). Багато двірських обшарів розparcelьовано між кольтоністів Поляків і так у селах, що немали ні одного Поляка витворилися чисто польські присілки (нпр. Вільшаник, Волиця польська). Громади коло самого міста зістали скольтонізовані правдоподібно, в тому часі, коли передмістя Самбора (1771-1777 рік). Також у селах, де є залізнична стація мешкає досить велике число Поляків.

Тепер випадає розглянути розміщення Німців. Вони прибули тут, як кольтоністи. За австрійських часів кілька сіл самбірського повіту а саме: Калинів, Кайзердорф, Найдорф, Кранзберг, Бірчичі заселено Німцями. Вони з часом скольтонізувалися, мала частина, а головню ті що були протестантами задержали свою національність. Нище подана табеля вказує нам ті зміни:

	1900 рік								всг. числ. людности
	рим.-кат.	гр.-кат.	мойсей.	протест.	поляки	українці	німці	жиди	
Калинів-Кайзердорф	546	31	56	—	97	17	520	—	633
Крайсберг	403	3	3	15	76	—	348	—	424
Бірчичі	—	248	20	231	—	247	229	—	489
Найдорф	136	10	5	—	56	—	95	—	151
	1921 рік								
Калинів-Кайзердорф	567	64	28	—	579	16	53	12	660
Крайсберг	314	29	27	—	200	19	133	—	370
Бірчичі	—	352	25	227	76	347	181	—	604
Найдорф	134	28	8	—	140	12	17	—	170

Жиди мешкають на цілому просторі повіту; bliще міста є їх більше, дальше менше, а найбілше є їх у самім місті. Коли подивимося на мапу густоти населення побачимо, що найбільше заселені місцевості се ті, що замешкують Поляки і тому відсоток простору, де мають Поляки більшість є далеко менший від їх численого відсотку.

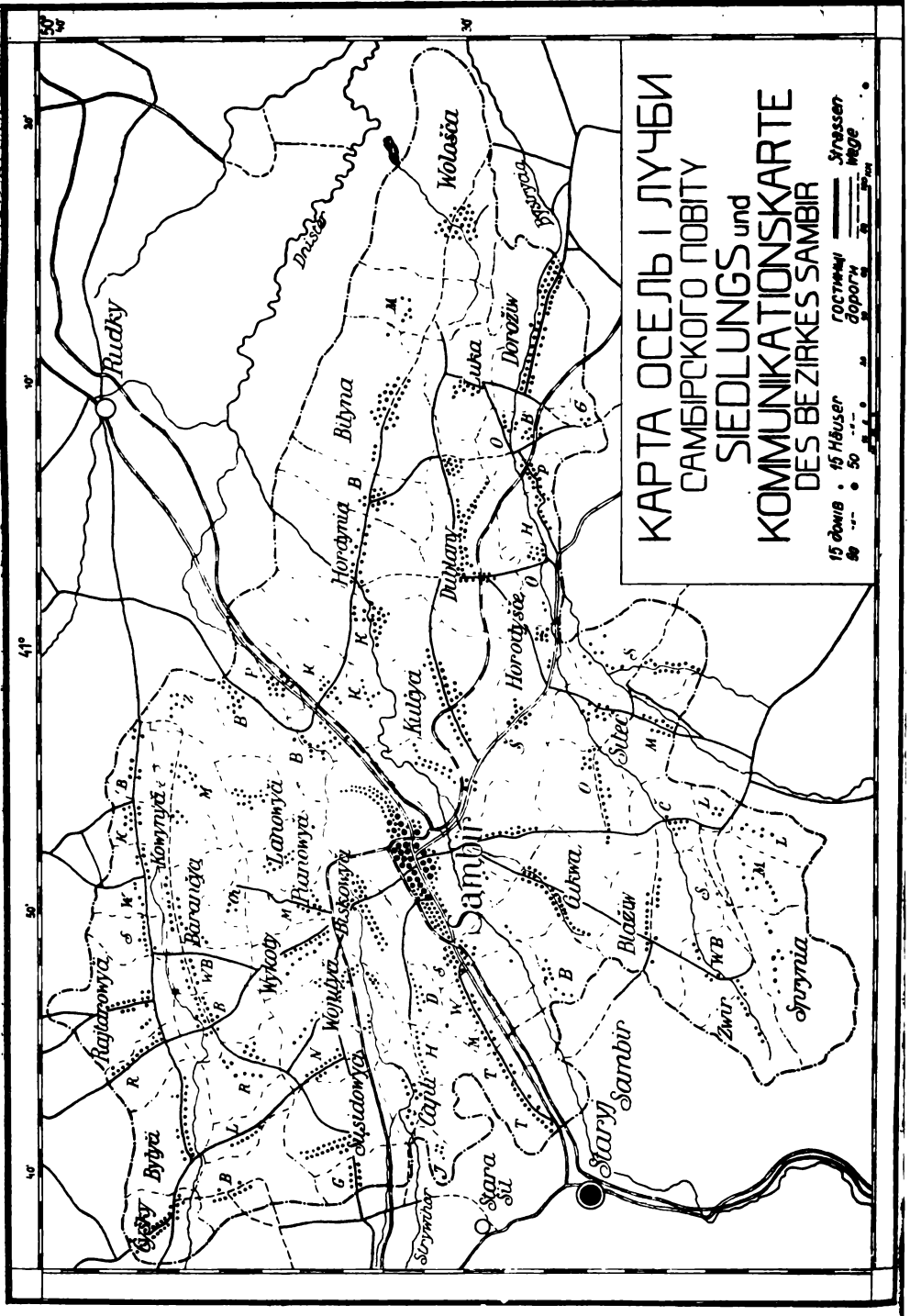
Відрізнити етнографічні групи на просторі самбірського повіту дуже трудно. Близько Самбора видно всюди вплив міста. Щойно дальше від міста можемо знайти так між українським як, польським населенням етнографічні групи. Полуднева границя самбірського повіту покривається подекуди з границею між Бойками і надністрянськими говорами. Між польським населенням відрізняються „Мазури“. Се є кольоністи, які прийшли тут зі заходу відносно давно, а мимо цього заховали до нині чистий етнографічний мазурський тип (ношу, звичаї, спосіб будовання хат, а головню говір). Німецька людність також становить відмінний етнографічний тип, не лише відрізняються від прочих мешканців мовою, але також звичаями, ношою і способом ведення господарки.

3. Географія осель.

Морфологічне положення і вигляд осель. Положення осель залежить в першій мірі від морфології і розміщення води, менше від сонця і вітрів. У звязку з ріжною морфологією инше положення мають оселі по правому березі Дністра, а инше на лівому. По лівім боці Дністра на північний-захід від Самбора, де долини рік є менше або більше болотнисті, оселі лежать не в долинах, але на вищих місцях на валах, де вода не доходить навіть підчас найбільших повіней рік. Подібне положення мають оселі у східних околицях повіту, у найбільше багністій частині нашого простору. Дуже часто в обох згаданих частинах бачимо оселі на краю валів, а zarazом на граничній лінії сухощого, висшого простору, а болотнистого дна долини. Таке положення на фізіографічній границі, де мешканям легкий доступ з даної оселі до вище положених піль і до мокравих лук, що тягнуться вздовж рік. Лише деякі оселі лежать в долині рік Дністра і Стривігра близько русла ріки, де на урожайних алювіях рік на велику скалю є розвинена культура ярин (села Бабина, Пиняни, Береги).

У південній підгірській і гірській частині повіту оселі лежать найчастійше в долинах рік. Але мало коли бачимо там оселі, положені на дні долин, а се з кількох причин. Долини рік є за вузкі, часом підмоклі, а головню те, що є наражені на виливи в часі великого водостану на ріках. Найчастійше лежать оселі на тересах рік (пр. Ваневичі, Торчиновичі). Часом лежать оселі на верхах або узбічях невисоких лагідних горбів.

З морфологією переважно звязаний вигляд (вид) осель. Найчастійше виступає на цілому просторі повіту т. зв. ланцева оселя (Waldhufendorf) з виїмком східної частини, де зі згляду на багна і болота виступають скупчені оселі (Haufendorf). Ланцеві оселі є положені вздовж річних долин обо доріг і видом своїм наслідують

KAPTA OCEJIB I JY4EBH
 CAMBICKOΓO ΠOBYT
 SIEDLUNGS und
 KOMMUNIKATIONSKARTE
 DES BEZIRKES SAMBIR

15 дѣлѣб : 45 Hдuser
 50 --- • 50 ---
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Strassen
 Hдuser
 100m

вірно від долини чи беріг дороги, одні і другі творять менше або більше повигинану лінію. Від нормальної ланцевої оселі відрізняється гірська ланцева оселя, яка виступає у південній частині повіту в долинах рік. Вона тягнеться часом через кілька кілометрів вздовж гірського потічка (пр. село Сприня має всего около 600 мешканців, а тягнеться на 4 км. вздовж потока). Часто стрічаємо такі ланцеві оселі, що розпадаються на кілька груп хат, не звязаних зовсім зі собою в одну цілість. У східній частині повіту переважають скупчені, безладні оселі розложені на місцях вище положених і сухших, які творять часом лише сухі острови серед болот. Це є великі оселі, що мають все по кілька присілків, котрі лежать окремо і також використовують сухші терени. Дуже цікаво представляється оселя Калинів-Кайзердорф; це є німецька кільонія збудована у виді хреста, якого рамена сходяться в середині села, де маємо велику незабудовану площу. —

Третій тип оселі на нашому просторі творять присілки. Повстання їх було різне Найстарші є ті, що повстали у звязку з морфологією терену; такі маємо на болотах, де кожне село має оден, два а часом більше присілків. (пр. Волоща, Лука, Майничі). Деякі присілки повстали через парцеляцію двірських обшарів, пр. Волиця польська, або коло залізничних стацій, які є положені звичайно далеко від села, ті присілки замешкують залізничники. З окрема треба згадати присілки, які повстали при дворах положених далеко від села; Часом дорога або залізничний шлях відтіля частину села і в цей спосіб витворився присілок (пр. Тишава присілок села Пянович і Зарічча присілок села Воютич). Присілки не мають на загал жадного очеркненого вигляду, переважно є будовані без пляну і без порядку. Часом присілок групується коло ставу або дороги. —

Густота і величина осель. Віддалення осель є в різних частинах повіту різне. Найгустіше виступають оселі у північно-західній часті по лівім березі Дністра, де пересічне віддалення осель виносить 2-4 км. У південній гірській частині і у східній болотистій оселі стрічаємо рідше, тут вони є віддалені від себе звичайно 5-8 км.

Величина оселі є також звязана з морфологією. В північно-західній і у східній маємо великі оселі, у південній гірській околиці повіту осель великих на загал нема, маємо лише малі села.

Архітектура. Матеріялом з якого на селах будують хати є переважно дерево. Мешкальний будинок є будований звичайно на угол стіни роблять з кругляків, котрих внутрішня частина є гладка. Там, де кругляк лучиться з другим заліплюється щілину глиною і забілюється вапном. Такі хати виглядають дуже гарно з далека мовби збудовані з ясних і темних пасів. Хат зовсім побілюваних є мало. Лише на болотах, де брак дерева будується часто хати в цей спосіб, що робиться з дерева лиш зруб, а стіни виліплюється глиною; такі хати є цілі побілені. Дах хати є звичайно дво-спадовий, не дуже високий, або спади лучаться в горі під кутом майже прямим. Матеріялом, якого уживають до покриття хат є сомома (стріха), гонти, бляха або дахівка звана скорупою. Комин є низень-

кий, мурований, часом ліплений з глини, часом невидно його зовсім понад хату. В південній частині стрічаємо ще нині часто курні хати (без комина). Плян пересічного обійстя є слідуочий: найблище дороги стоїть мешкальний будинок, зложений з двох частий, переділений сіньми на простріл. По одній стороні є помешкання для людей, по другій міститься стайня. Все осібно стоїть стодола. При стайні є прибудівка, де ховається всякі господарські знаряди, часом є також курник або хліви. Хата є звернена до дороги просто або боком. Перед кожною хатою є малий городець і керниця. Ціле обістя ховається у зеленому саді. Деякі зміни у будові і пляні обістя стрічаємо у багатших господарів. Вище поданий плян це пересічний тип обістя середньо-заможного селянина. Бідний має лиш оден будинок, який є поділений на хату, стайню, стодолу тощо. Щойно описаний плян обістя і будинків відноситься лише до українських сіл. У польських селах він трохи инший. Будинок, де мешкають люде стоїть найблище дороги, звернений до неї боком. При хаті є стайня, а також шпіхлір. Стодола стоїть осібно, крім сусіків і боїска має ще малу перегороду, де стоїть січкаря т. зв. січкарик. Кожне обійстя є обведене все плотом з лозини або вербини. Трохи инший вид має німецька оселя. Дім мешкальний стоїть все при дорозі, все побілений і вкритий бляхою, дахівкою або гонтами, часто має веранду або ганочок. Всі господарські забудовання (стодола, стайня комора, возівня) творять осібні будинки. Дім мешкальний має все кілька кімнат, серединою йдуть сіни на скрізь. Взагалі німецька оселя утримана стараніше, будинки чисті, більші і вищі як у наших селах. Вкінці треба згадати про оселі замешкалі дрібною шляхтою (пр. Кульчиці, Гординя, Городище). Мешкальний дім є віддалений від дороги і стоїть в городі, є великий, складається з кількох кімнат. Всі господарські будинки стоять всі осібно, в саді є чисто пасіка. Ціле обійстя обведене вже не плотом, але гарним парканом. Відмінною архітектурою відзначаються церкви, костели, двори, школи тощо.

4. Господарча географія.

Рільництво. Самбірський повіт має характер чисто рільничий. Брак мінеральних багачтв та брак спеціального корисного комунікаційного положення не причинилися до повстання инших занять, тому не дивно, що рільництвом займаєся 91.9% населення. На инші заняття припадає дуже малий відсоток. Промислом займаєся 1.7% торговлею і комунікацією 2.5% решта припадає на инші заняття (1910 рік).

В самбірськiм повіті маємо загально 16.766 рільних господарств (в тому числі 39 двірських обшарів). Господарства мають ріжну величину (табелька).

Господарства о загальній поверхні га				
0—2	2—5	5—20	20—100	<100
10.519	4.987	1.147	65	47

Велика власність займає на загал 25% поверхні. Часто маємо таке, що більша частина поверхні цілого села належить до двірського обшару а тільки мала припадає на селян (пр. село Баличі: велика власність займає 931 га, дрібна лише 588 га, Райтовичі: 1603 га, дрібна 631 га, Блажів велика власність 1172 га, мала: 823 га.) У послідних роках зачався парцеляційний рух, двірські обшари зникають, а чим раз більше маємо дрібних господарств.

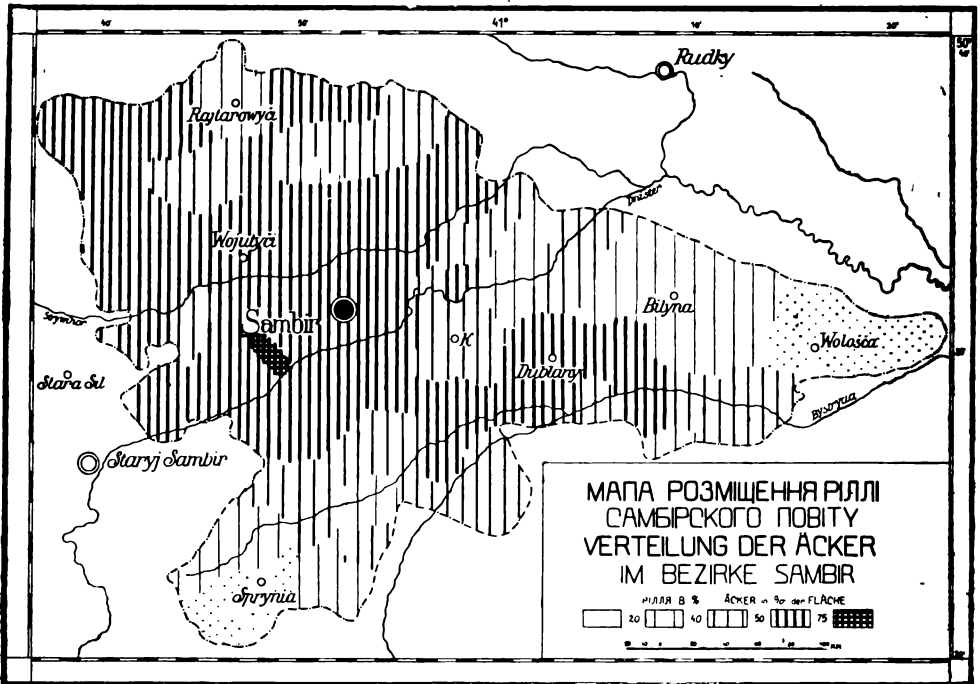
Простір самбірського повіту був заселений дуже давно, тому не дивно, що його краєвид значно змінився. Ліси і неужитки перемінили люде на управні поля, луки і пасовиска. Загальне розміщення культур в повіті є таке: ріллі і городи займають 49·3%, луки 18·7%, пасовиска 2·4%, ліси 15% проче (около 6%) займають неужитки. Розміщення культур є дуже нерівномірне. Північно-західна частина є занята переважно полями, городами, лісів є мало. Південна частина має перевагу лісів і пасовиск, менше ріллі і городів. Східна частина є убога в ліси, переважають тут луки і пасовиска, ріллі маємо відносно також не багато (гляди мапка ріллі) Для кращого зрозуміння і пізнання сих відносин подаю слідууючу табельку:

%	ріллі й городи	лук	пасов.	лісів	неужит.
Півн. зах. частина	75·9	6·1	5·8	8	4·2
Південна частина	35·1	8	19	35	2·9
Східна частина	22·2	59·8	8·1	5·8	4·1

Почва і підсоння околиць Самбора дозволяє на управу всіх родів збіжа. Найбільше управляють жита тому, що воно не вимагає дуже доброї почви і тепла. Крім зужитковання зерна на хліб, солома служить до покриття хат. Пшениці сіється менше, найбільше по лівім боці Дністра там, де є найліпша почва. Ячмінь сіють на цілім просторі зерна, уживають на кашу, яко поживи для дробу, а також як сурівець при виробі пива і спірту. Овес сіють найбільше на підгір'ю і в горах. Там роблять з вісва все, печуть палляниці, уживають на кашу, для худоби і дробу. Крім сих головних плодів управляють ще гречку, кукурудзу (лише у східній частині) просо, біб, фаволу і бураки. На цілому просторі садять велику скількість бульби, що служить яко пожива найбільшим, а також до виробу спірту. Простір зайнятий під управу поодиноких землеплодів виносить загално 46771 га. Жито займає 19%, пшениця 16%, ячмінь 7%, овес 17·3%, бульба 30%, проче (около 2%) займають бураки, просо, гречка, та інші рослини. З одного морга засіяного пшеницею збирають 5-7 житом 6-8, вісом 6-9, ячменем 6-8, бульбою 70-90, бураками 150-200 г. Крім згада-

них вище землеплодів управляють лен і коноплі, але дуже в малій кількості (1%).

Годівля домашніх звірят не дається відділити від рільництва. Кожний рільник, багатий чи бідний займається разом годівлею. Для годівлі і се є корисне, що самбірський повіт має досить велике число лук і пасовищ (20%). Число домашніх звірят в самбірському повіті в році 1910 було слідує; коней 17.993, рогатої худоби

38.618, безрог 30.524, овець і кіз 256. На загал можна сказати, що число домашніх звірят є досить велике. Треба також додати, що на цілому просторі годують дріб; пір'я і м'ясо не мають великого значіння, але яйця вивозять за границю повіту.

Промисл. Промисл околиць Самбора опирається головню на перетворенні рільних і лісових продуктів. Найсильніше є розвинений деревляний промисл. Ліс експлуатується в ріжній спосіб. Дерево вивозиться з ліса яко матеріал опаловий, або перерабляється в числених тартаках і вивозиться поза границі повіту. Велику кількість консумується в повіті як опал, будівельний матеріал, до виробу хатної обстановки, проче вивозиться головню на захід до Кракова, Ряшева, Тарнова, Ярослава, а також на схід до Львова і Дрогобича. Вивіз дерева зі Самбора залізницями виносить 4.271 тон необробленого дерева, 1.332 тон річно. (1924 рік). Оброблене дерево вивозиться як дошки, палі до мостів, вязання до дахів, пороги до залізниць. Велику кількість дерева вивозиться до копальні вугля і нафти. Дерева уживають

також до виробу паперової маси та целюлози (133 тони річно). Велике значіння має копальняне дерево, за границю повіту вивозиться його 867 тон. Мимо цього, великих закладів деревляного промислу є мало, великих тартаків є всего 2, за се кожне село, головню в полудневій частині повіту має свій малий тартак (разом 69).

З інших діланок промислу треба згадати про промисл звязаний, рільництвом, а се млинарство, броварництво і горальництво. У млинаськім промислі треба відрізнити великі парові і водні малі млини. Малі водні млини є тісно звязані з рільним господарством. Великі парові млини спроваджують збіжа переважно з Волині і Поділля (за рік 1924 пшениці 1014 тон, жита 597 тон.). Всіх млинів малих і великих є тепер в повіті 13. Горалень було в самбірськім повіті в році 1910 7, тепер є їх 5, броварів було в році 1910 5, нині лише 3. Слабо, слабше як в інших містах Підкарпаття є розвинений текстильний промисл. В році 1910 працювало в ньому 2006 осіб. Тепер ткацтво ще більше підупало, а сирівець (лен і коноплі) ввозять поза границі повіту, головню до Лодзі (76 тон річно). —

Завдяки великим покладом глини в околиці Самбора повстало кілька цеголень, які є розсіяні по цілому просторі повіту в числі 8. Мимо цього до Самбора привозять ще цеглу. З глини вирабляють також гарне начиння. У селах положних над ріками виробляють з очерету, лозини та соломи кошики, хатню обстановку, капелюхи тощо. В кінці треба згадати про кілька гарбарнь, які є в повіті.

На загал беручи околиці Самбора мимо того, що лежать при залізничних шляхах мають дуже мало розвинений промисл. До піднесення промислу причинилося переведення залізничного шляху Львів - Самбір - Сянки. По війні бачимо занепад і застій у промислі. Дуже багато промислових заведень знищила війна, а брак капіталу не позволив до тепер їх відбудувати.

Торговля. Зі Самбора вивозять головню рільничі і лісні плоди та городовину.

Вівса вивозиться річно 80 тон, пшениці, жита і иншого збіжа разом 77 тон, фасолі 27 тон, насіння до вибору олію 150 тон, бульбів 115 тон, цукрових бураків 76 тон, сіна та соломи 80 тон, свіжих ярин (головню цебулі, бураків, огірків і капусти) 703 тон, овочів 18 тон, загалом насіння 50 тон. Ті числа вказують, що Самбірський повіт не має надвижки рільних продуктів, крім городовини, яку управляють на дністрових алювіях. Вище сказала я вже що вивіз дерева. Вивозять також шкіри, а се 10 тон гарбованих, а 93 лише виправлених шкір.

До Самбора привозять сіль, вуголь і нафту. Сіль привозять головню зі Стебника (211 тон) менше з Дрогобича (43 тон) Добромиля (73 тон), Велічки (70 тон). Нафту довозять з Дрогобича, кам'яний вуголь з польського вуглевого басейну (1408 тон річно).

5. Комунікації.

На напрямок комунікаційних шляхів в самбірськім повіті впливає в північно - західній части і південній головню морфольогія,

у східній заболочення цієї частини. В південній частині зайнятій підгір'ям та горами дороги йдуть звичайно долинами рік, що наражає їх на знищення через часті повені. Частина простору на лівому березі Дністра є порізана долинами рік (Дністер, Стівігор, Болозівка) в рівнобіжниковім напрямі, тому переведення доріг в тім напрямі, не має важніших перешкод, а се дуже трудно будувати там дороги в полудниковім напрямі. У східній болотистій частині, дороги виминають болота, йдуть переважно місцями сухими і вище положесими. Дороги тим більше є залежні від терену, що більшість з тих це звичайні дороги, а не биті шоси. Битих доріг маємо в самбірським повіті на загаль мало. Одна дорога бита, се давний шлях, що веде вздовж Карпат зі заходу на схід і лучить Самбір від заходу з Хировом а дальше Сяноком і Перемишлем, на сході з Дрогобичем і Стриєм. Сей шлях має дуже неправильний напрямок з огляду на нерівний терен. На захід від Самбора він розділюється на дві повітові дороги, одна йде вздовж залізничої лінії через села Воютичі, Сусідовичі, Фельштин до Хирова, друга напівнічний - захід через села Бісковичі, Викоти, Рогізно в сторону Перемишля. Дорога Самбір - Дрогобич йде через села Радловичі, Городище, відтак переходить на другу сторону ріки Бистриці і дуже острим луком прямує на південний схід через села Бронницю і Лішню до Дрогобича. Другий головний шлях, що йде через самбірський повіт т. зв. львівський шлях переходить з північного сходу на південь, долиною Дністра а zarazом вздовж залізничого шляху. Се є дуже давний шлях, який від давна лучить Львів з Карпатами, а дальше з Угорщиною. Крім цих головних шляхів йдуть у всіх напрямках повітові, громадські і пільні дороги. Вони лучать Самбір з дальшою і ближчою околицею. Дуже важна дорога йде на південь від Самбора, одна на Черхаву, Лопушну до Підбужа, друга на Чукву, Влажів до Звора.

Всі ті дороги є будовані зі шутру і піску. Найбільше труднощів представляє переправлення доріг у східній частині через багна і болота. Тут все треба направляти дороги, а лиш трохи вищий стан води на ріках і багнах нищить цілу дорогу та перериває комунікацію. Дороги є будовані часто на тім самім поземі, що терен, а се впливає зле на їх стан. Також зле впливає на стан доріг те, що села часто розбудовують вздовж дороги. Хати, що стоять густо по обох сторонах дороги не допускають сонця, а худоба дуже нищить дорогу. Загальна довжина доріг битих повітових і громадських в самбірським повіті виносить 435 км.

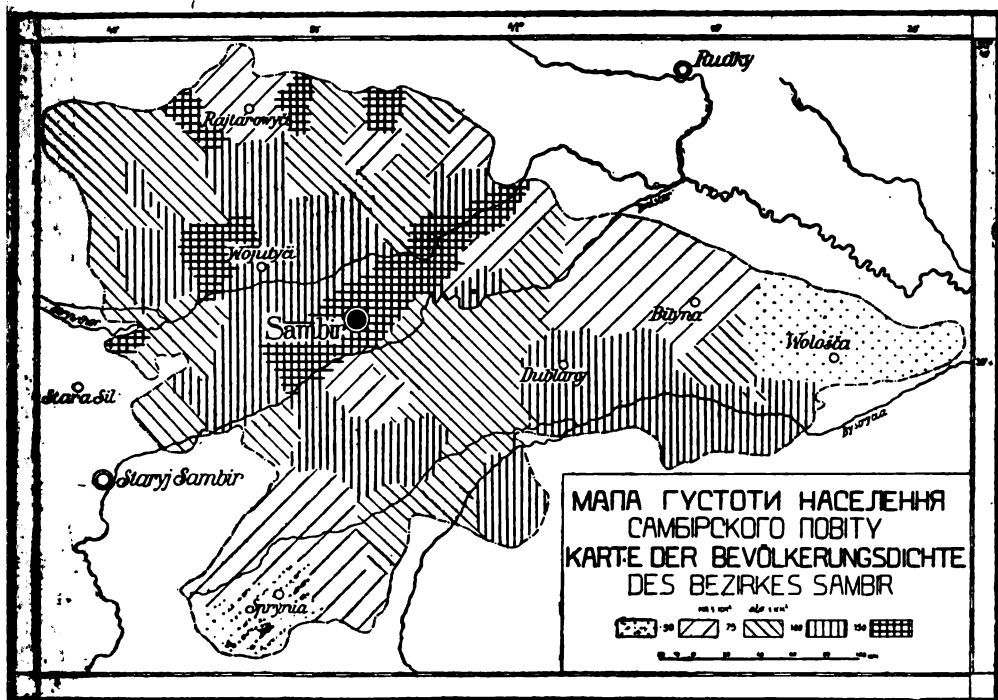
Залізничі шляхи лучать Самбір з найближчими більшими місцями. В Самборі перегинаються дві лінії, одна, частина підкарпацького шляху йде від Хирова на Самбір, а дальше на Дрогобич. Між Самбором а Дрогобичем оминає сей шлях великі болота, йде на Кульчиці до Дубрівлян а відси на південь до Дрогобича, другий головний залізничий шлях то Львів - Самбір - Сянки. Його збудовано відносно недавно, бо в році 1903. Частина сеї лінії лежить у терені часто заливаним через Дністер і Стівігор, тому будова сеї дороги вимагала багато праці, знання терену та коштів. Ця лінія зближала значно Самбір до Львова, коли взяти під увагу, що дав-

ніше треба було їхати зі Самбора до Льова на Перемишль або Стрий.

Південні околиці Самбора не мають зовсім залізничного шляху, віддалення від найближчої стації виносить часом 20 км. (пр. села Сприння, Звір). З огляду на то, що залізні дороги не є числені, до комунікації уживається дуже часто воза, зглядно саней, самоходовий рух є на разі без більшого значіння. Декотрі дороги є часові, пр. через багна і ріки, бо уживається їх зимою, коли багна та ріки позамерзають. Ріки в самбірськім повіті не мають жадного значіння для комунікації, а що є в більшости неурегульовані, стають лише перешкодою в комунікації.

6. Густота і рух населення.

Самбірський повіт належить до густо заселених, бо мешкає тут на 1 км. 111 людей (в 1921 році) Залучена мапка густоти населення дає нам точно представлення сих відносин в поодиноких громадах. —

Кожда з трох фізіографічних одиниць, з яких складається самбірський повіт має інші умовини до життя і тому кожна з них має иншу густоту населення. Найгустіше заселена є північно - західна часть по лівім березі Дністра, завдяки урожайній почві, меншу густоту населення має східна частина, а найменшу вище положена південна частина. Найгустійше заселені простори виступають в око-

лиці міста так завдяки його близькості, як також завдяки урожайним алювіям, на яких розвинулася управа городовини і ярин. В північно - західній частині повіту слабо заселені простори мішаються з великими і густо заселеними

Околиці по правім березі Дністра, вище положені, о малоуржайній почві, покриті великими лісами мають мале скуплення населення. Там на 1 км. мешкає від 22 - 40 людей. У східній частині повіту можна відрізнити дві зони густоти населення : одну південну вищу, суху і тому густо заселену і другу північну, болотнисту замешкалу в дуже малій частині. Тісний звязок між густотою населення а використанням землі бачимо добре на нище поданій таблиці:

Громади о густоті населення	число громад	% ріллі в даних громадах				
		0 10	10 - 25	25 - 50	50—70	+ 70
0—25	1		1			
25—50	3	1		2		
50—75	18		1	11	5	
75—100	26			12	17	
100—150	29			6	15	3
+ 150	2				2	2
Загально	78	1	2	22	48	5

Зі шойно представлених відносин бачимо, що околиці Самбора е назагал як околиці чисто рільничі густо заселені, а навіть перенаселені. Тому нічо дивного, що дійсний приріст е меншим чим природний, як це видно з праці о прирості населення у східних Карпатах та Підкарпаттю уміщеної в цьому Збірнику, до якої відсилаю читача. Крім загальних причин на ріжний дійсний приріст населення вплинуло много спеціальних моментів, на які звернемо увагу при помочі кількох примірів. Сильний приріст населення виказують села де розпарцельовано двірські обшари і де спровадженно кольтоністів пр. село Вільшаник. На приріст населення у селі Зворі вплинуло повстання копальні нафти. Радловичі мають сильний при-

ріст населення завдяки тому, що збудовано міст на Дністрі, через що село майже злучилося зі Самбором. Лука, шляхоцька оселя на схід від Самбора завдячує сильний приріст населення тому, що Лука була недавно осередком, де містилися деякі уряди (суд, податковий уряд і школи). Села Надиби і Воютичі мають також великий простір населення, тут містився великий бровар, де значна частина мешканців мала заняття.

З зв'язку і з приростом і густотою населення є явище еміграції. Еміграція виступає найсильніше серед українського населення, відтак у Жидів, а в кінці у Поляків. В літах 1900 - 1910 року виємігрувало зі самбірського повіту загалом 4303 людей се є 4·47% населення.

Заморська еміграція йде тепер головню до південної Америки до Бразилії, менше до північної Америки, до Канади і Зєдинених Держав. В літах 1921 - 1928 виємігрувало 1.636 осіб зі самбірського повіту, між тим було 1.000 українців. Найбільша є еміграція зі сіл положених в горах і зі сіл близько Самбора. (пр. Пяновичі, Бабина). Треба згадати на останок про т. зв. часову еміграцію; бідна людність зі сіл удається на полеві роботи до Німеччини або до Познаньщини, тепер і до Франції, а також з одного села до иншого, що належить до того самого властителя. Крім цього, маємо ще оден рід еміграції. Бідніші мешканці найблищих сіл приходять щоденно до міста на роботу, а вечером вертають до мів. Найбільше доходить пішки до Самбора з Біскович, Радлович, Бабини, з дальших сіл доїзджає людність залізницею. В прочім числа, що до повоєнної еміграції є неточні. Вони змінюються сильно залежно від господарських обставин повіту (урожаїв) і взагалі краю.

7. Місто Самбір.

Місто Самбір, лежить на наддністрянській низині, над рікою Дністром, по лівім його березі, в місці де перехрещуються дороги і йдуть в напрямі рівнобіжниковим і полудниковім.

Завдяки доброму положенні стався Самбір осередком для досить великого простору. Самбір, яко повітове місто має багато урядів (суд, староство), велике число шкіл, а також багато закладів промислових і торговельних (в 1910 році було 87 промислових заведень, торговельних 85). Вплив Самбора сягає на південь далеко в глибину Карпат тимбільше, що на цілім просторі нема більших міст, а Старий Самбір і Турка не мають великого значіння. На схід вплив Самбора не сягає так далеко, бо тут лежить більше місто Дрогобич. На північний схід стрічаєся зі сферою впливів Львова. Між Самбором а Львовом маємо вправді два малі місточка Рудки і Комарно, але вони не мають жадного значіння у відношенні до Самбора, а тимбільше Львова. На північний захід вплив Самбора сягає по околиці Перемишля. —

Нинішний Самбір має назву від Старого Самбора. Після історії Старий Самбір знищили Татари (1241 р.), а мешканці перенеслися о кільканацять кільометрів дальше, на північний -

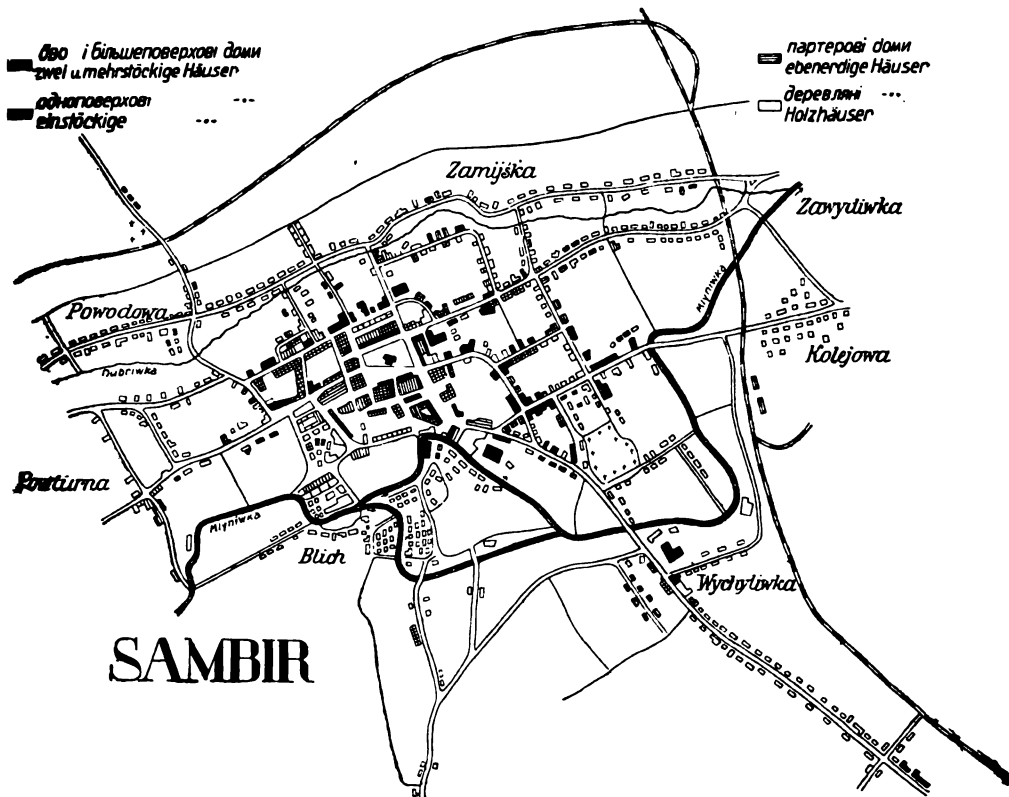
схід, побудували нову оселю і назвали її Новим Самбором. За основателя Самбора вважають Спитка з Мельштина (1390 р.). Самбір був його приватною власністю, де на найвищій терасі побудовав він собі замок. Потім перейшов замок на власність польських королів. Історія каже, що в місті кілька разів було „морове повітря“ (1771 - 1777 рік); тоді в місці мешканців, які вимерли, прибули кольтоністи мазури зі заходу і поселилися на передмістях і в селах найблище Самбора. Тому завдячує Самбір свій переважно польський характер. По розборі Польщі Самбір перейшов під панування Австрії і тоді місто дуже піднеслося як осередок властей.

Місто Самбір має великі границі адміністраційні (3.191 га) і тому в нім крім властивого міста розложилися оселі, які не мають нічого спільного з містом; се передмістя зовсім рільничі: Поводова, Повтурня, Завидівка, Середня і Дільня.

Терен, де розложилося місто не є рівний, але складається з кількох терас. На найвищому місці розложилося старе місто, де стоїть костел, а недалеко від нього стояв колись замок. Узбіча цієї найвищої тераси кінчається досить стромо від півдня, на півночі переходить у нищі місця. Давне старе місто мало оборонне положення; від півдня Дністер і Млинівка, від півночі потік і Дубрівка творили природну границу міста. Старе місто було маленьке, містилося на найвищій частині терену і обведене було мурами (останки їх ще є до сьогодні коло старого староства). Через довгий час місто не розширювалося поза мури, шойно коли в 1784 році знесено мури місто скоро розрослося. Оселі, які повстали поза мурами міста скоро зрослися з містом. Коли побудовано залізничий дворець у віддалі 1 км. від середини міста тоді поволі почало місто розростатися в ту сторону. Нині є тут гарна дільниця львівська. Самбір має плян міста, яких багато в давній Галичині. Середину міста творить прямокутний ринок з ратушом і вежою на середині. Докола ринку розложилося давне місто нинішнє, середмєстя, невелике і густо забудоване. З ринку розходяться у різні сторони вулиці Перемиська, Дрогобицька і Львівська. Цікавий вид має дільниця, що тягнеться вздовж дороги, котра веде до Дрогобича. Вздовж дороги по одній і другій стороні стоять гарні доми у городах, блище міста камениці. Назва цієї дільниці Вихилівка вказує, що вона вихилується неначе поза простір міста та видовжує його. На найнищій терасі та найблище Дністра лежать дільниці Бліх і Новий Світ. Через Бліх перепливає Млинівка Бандер, яка ділиться на багато рамен. Бліх є забудований малими деревляними домками, вулички є малі і часом кінчаються сліпо або у чистім полі. У тій частині Бліху, що лучиться з містом стоїть електровня, паровий і водний млин. Дільниця Новий Світ лежить найблище Дністра і є мало заселена; спеціальний характер надають її промислові заведення: гарбарня, оліярня, фабрика мила, мійська різня; збудовано також недавно велику мійську лічницю. Замійська, се назва дільниці, що лежить на північ від міста вздовж північного берега потічка Дубрівки і має вигляд ланцевої оселі: Там побіч мійських домів у городах стрічаємо звичайні, сільські хати. Відносно недавно зачала творитися дільниця за залізничим ворцем двздовж

дороги, що провадить до Львова; е вона наразі мало забудована, до її розросту причинився недавно збудований тартак.

На схід і захід від міста тягнуться великі передмістя. На схід по лівому березі потічка Дубрівки тягнеться передмістя Повтурня, по правім Поводова. Блище міста вони мають характер мійської оселі, дальше се звичайні села. Передмістя, що лежать на схід а це Завидівка, Середня і Дільна е відділені від міста залізничним тором. Вони простягаються по обох берегах млинівки Бандер; се е питомі села.

Коли візьмемо під увагу висоту будинків то давнє місто а нинішне середмістя е дуже густо забудоване каменіцями одно - дво або більше поверховими (гляди плян Самбора). Дальші ділянки е збудовані частинно каменіцями, мурованими домами і вілями, дальше від міста е звичайно деревляні, малі домки.

Місто Самбір у своїх адміністраційних границях після статистици з 1910 року мало 20.257 мешканців. Після шематизму гр. кт. перемиської епархії (за рік 1928) мав Самбір в році 1928 - 22.040 мешканців у тім гр. кат. 4.500, рим - кат. 11.500, Жидів 6.000 40 інших віроісповідань (протестанти, православні та інші) Що до національних груп, мешкають в Самборі Поляки, Українці, Жиди і трохи Німців. Розміщення сих груп е таке: Жиди мешкають го-

ловно на Бліху і в середині міста, у прочих дільницях є їх малий відсоток. На передмістях та в прочих дільницях переважають римкат. Поляки, лише на передмістях Завидівці і Середній маємо маємо значний відсоток гр. католиків Українців (20%) Що до густоти населення поодиноких дільниць то лише середмістя є густо заселене а в однім домі мешкає пересічно 30 осіб. У дальших дільницях густота є менша бо в однім домі мешкає лиш 10 осіб. Дуже сильне скуплення, відносно до інших дільниць має Бліх, де у малих нужденних домках мешкає часом більше як 20 осіб. Найменшу густоту мають передмістя і дільниця Новий Світ; оисло осіб, що припадає там на оден дім є менше чим 10.

Людність Самбора займається рільництвом (16·2%) промислом (18·4%) торгівлею (24·5%), комунікацією (13%), дальші відсотки припадають на урядників, військових, домашню службу і людність, що живе з праці рук та не має сталого заняття (1910 рік). Купці мешкають в середмістю і близько середмістя. На Бліху мешкає бідна людність, робітники і зарібники. Ремісники мешкають найбільше на Замійській, по части на Поводовій і Повтутрі. Залізнодорожники гуртуються коло двіря, на передмістю Завидівці і Замійській, в дільниці за тором, та на Вихилівці. Урядники мешкають на пограничу середмістя і в дальших дільницях. Ті, що займаються рільництвом мешкають лише на передмістях. Найбільше скуплені мешкають залізнодорожники, купці а також рільники.

Треба додати, що видно звязок між народністю а зяняттям людности. Купці та вільні заняття, се переважно Жиди. Урядники та залізничники по більшій части Поляки, а робітники та зарібники се Українська людність, що емігрує до міста з близьких сіл.

Література

- 1) Smoleński : Krajobraz Polski Варшава 1612
- 2) Sujkowski : Geografja ziem dawnej Polski Варшава 1921
- 3) Рудницький : Знадоби до морфольогії підкарпатського сточища Дністра
Збір. мат. прир. секції Н. Т. і. Ш. Львів 1907.
- 4) Romer : Klimat ziem polskich Encyk. pol tom 1.
Збір. мат. прир. секції Н. Т. Ш. Львів 1907.
- 5) Jahrbücher der k. u. k. Central Anstalt für Meteorologie
u. Erdmagnells. Відень 1894 - 1904
- 6) Romer : Spis ludności na ziemiach wschodnich Львів 1921
- 7) Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1921
- 8) Krzyżanowski i Kumaniecki : Statystyka Polski Краків 1915
- 9) Rocznik statystyki przewozu towarów na polskich kolejach państwowych
w Galicji c. k. Cent. Komis. Stab. Відень 1893
- 10) Zaborski : O kształtach wsi w Polsce Краків 1927
- 11) Roczniki statystyki przemysłu i handlu Львів 1910
- 12) Roczniki statystyki przewozu towarów na polskich kolejach państwowych
za rok 1924 Min. зал Варшава 1925
- 13) Dresler : Zarys sieci kolejowej w Polsce Львів 1919
- 14) Budzynowski : Kronika Miasta Sambora Самбір 1811
- 15) Specjalkarte von Oster - Ungarn (1 : 75000) Відень 1894 - 1904
(Самбір, Ст. Самбір, Рудки - Комарно, Дрогобич)
- 16) Generalkarte von Mittel Europa (1 : 200000) (Самбір, Турка) Відень 1914.

МИКОЛА КУЛИЦЬКИЙ

ЗИМАРКОВІ ОСЕЛІ НА ГАЛИЦЬКІЙ ГУЦУЛЬЩИНІ.

Вступ.

Ця розвідка стоїть у близькому звязку з наміченим пляном Доц. д-ра Кубійовича, який має на цілі опрацювати карту осель і культур у східних Карпатах. Моею ціллю є представити розміщення часових форм осель т. зв. зимарок, або зимівок і прослідити їх розвиток у звязку з фізіографічними і господарськими умовами в східній частині галицької Гуцульщини між вододілом, який тягнеться від Спиць до Делятина на заході, а Черемошем на сході, на півдні по головне пасмо Карпат, а на півночі по лінію Делятин — Саджавка — Пістинь — Кути.

Проблеми часових форм осель в гірських околицях, як і визначення їх горішньої границі є для антропогеографа цікавим явищем перш за все ізза тієї причини, що тут виступає яскраво на перший план питання взаїмовідносин між природою, а чоловіком, що не зазначається так виразно в низинних околицях. У східних Карпатах опрацював часове скотарське населення Кубійович; ціллю моєї розвідки є заналізувати форми часового побуту людей в зимарках. Ті форми є дуже споріднені зі скотарськими формами.

Ця праця опирається на матеріялі зібраному в терені в рр. 1929 і 1930, цебто на обсервації і розмовах з місцевим населенням. Вона має монографічний характер; у вступній частині обговорює коротко фізіографічні і осадничі умовини, щоби на їх тлі зарисувалось яскравіше розміщення і розвиток часових форм гірських осель зимарок.

В досліджуванні цієї проблеми звертаю увагу виключно на географічні квестії, поминаючи на боці етнографічні і чисто господарські питання. На підставі інформацій старших місцевих людей спробую узгляднити еволюцію гірських часових осель в останніх десятиліттях, бо часові оселі є дуже часто перехідними формами на сталі оселі; вони є вістунами експанзії сталих осель у верхівя гір.

На прикінці вступних уваг позволю собі зложити подяку Шановному Панові Доц. Д-рові Кубійовичеві за ініціативу і цінні поради.

Фізіографічні і антропогеографічні умовини.

Простір, про який іде мова це південно-східній рубець галицьких Карпат. Це частина гуцульських Бескидів, характеристич-

них цілим рядом широких ровів депудаційного походження, відділених від себе хребтами різної висоти, яка зростає лагідно в напрямі півдня.

Північна границя цього простору є досить виразна: творить її високий на 200-300 м., стрімкий поріг. — На південь від цього порога тягнеться кілька поздовжних хребтів в напрямі з NW на SE. Вони збудовані переважно з яменського пісковика. Хребетна лінія досить широка й рівна. В міру того як посуваємось з SE на NW — висота хребтів росте, але за винятком Буківця і Ігреця ніде не переступає 1000 м н. п. м. Долини між хребтами і важніші потоки не виказують згідного напрямку з пасмами, бо коли пасма є поздовжні, то долини поперечні.

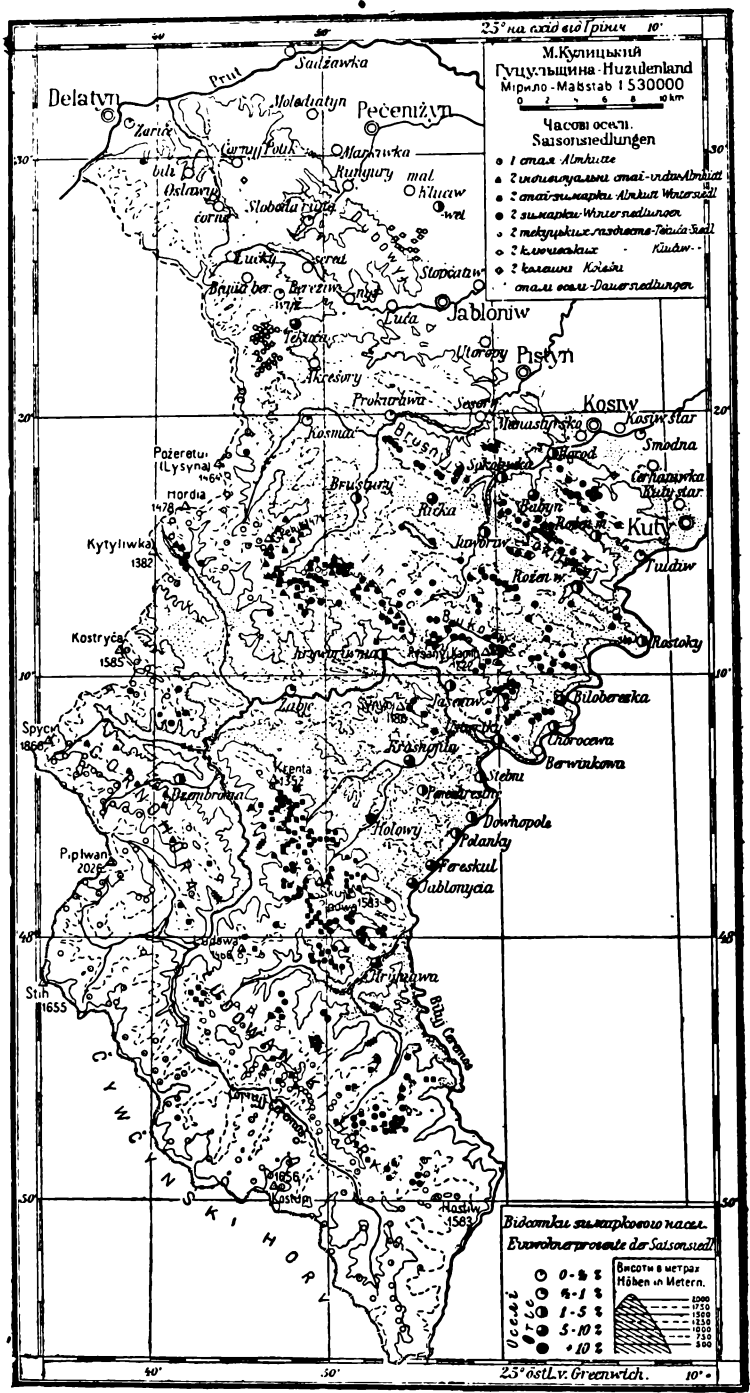
На лінії западини слобідського накриву і на його продовженні в напрямі S стрічаємо пониження з N на S. В середині цього пониження лежить китловина Космача. Це пониження ділить середній пояс на західню частину вищу і східню низчу. Хоч хребти західньої частини є поздовжні, лучаться вони в один полуденниковий хребет, який творить вододіл між Прутом на заході, а його дрібними допливами на сході; до цього ділу привязані найвищі верхи.

Другий вищий хребет перебігає рівнолежниково і творить вододіл між потоками горішньої Пістиньки і Рибниці від півночі, а дрібними допливами „Чорної Ріки“ від півдня. Оба діли лучаться зі собою в півколі, на якому знаходяться найвищі верхи, як Лисина, Грегит, Гордя, Гега і Біла Кобила. Усі вони доходять до висоти 1400 1500 м н. п. м.

Крім цього визначним пониженням на нашому просторі є полоса, яка перебігає від Прута в південносхідньому напрямі до Білого Черемоша („Білої Ріки“). Від півночі обмежують її останні хребти яменського пояса, від півдня хребет Кукул — Кострича — Крента — Скупова. Це пониження ширше в східній частині, вужче в західній. Зглядни висоти тут незначні, а форма терену пригадує нам дещо лагідно похвильоване Поділля.

Найбільший простір займає найвищий південний пояс; він складається з цілого ряду довгих хребтів, відділених від себе поздовжніми долинами. Ці хребти збудовані з магурського пісковика, поперетиканого подекуди лупаками. Вони мають типову будову середніх гір з незначним похвильованням хребетної лінії.

Рістня і рід господарки вяжуться тісно з гіпсометрією терену та кліматичними умовами. Управа збіжжя держиться низьких теренів, звичайно річних долин, вищі місця заняли луки і пасовиська, а хребти гір покриті лісом і полонинами. Після поділу Запаловича можна тут вирізнити кілька ростинних полос: 1) до 650 м гірська. нижча полоса з управою збіжжя і першими гірськими ростинами. 2) до 950 м вища гірська полоса, де кінчиться управа збіжжя і зникає понад 50% долинних рости 3) до 1250 м передальпейська, нижча полоса бука і ялиці 4) до 1600 м передальпейська вища полоса смереки 5) до 1800 м альпейська долинська полоса полонин, поперетинана косодеревиною і 6) понад 1800 м альпейська, вища полоса без косодеревини. Однак цих границь не

можна уважати природними і ствлими. Серед них можливі поважні пересунення, бо часто стрічається кукурудзу на висоті 700—800 м, жито сягає нероз до 1100 м, ячмінь і овес до 1200 м, а бараболі навіть до 1250 м.

Повищий поділ на ристинні гіпсометричні полоси є важний для нас тому, що границі цих полос покриваються переважно з різними родами осель. Горішня границя збіжжя (950 м) покривається з границею сталих осель, поза якою простягаються переважно простори зимарок і стай.

На господарські і осадничі форми впливають з одної сторони фізіографічні умовини, а з другої господарсько етнічний характер гуцульського населення. Головною його ціхою є скотарське заняття. Наслідком цього не виступають тут оселі громадно. Вони є розкинені, бо скотар потребує більшого життєвого простору чим рільник і тому мусить мешкати в його сусідстві. Сам характер скотарського заняття дає можливість експлуатувати ще такі простори, які для рільника являються вже недоступними ізза свого гірського положення, наслідком чого горішня границя осель на Гуцульщині є найвища в цілих Карпатах. Розсіяні гуцульські села примістились перш за все на південних і східних схлонах та хребтах, рідше в вузьких долинах. В міру того, як посуваємось на південь ця їх розсіяність збільшується, що стоїть в безпосередньому звязку з наявністю вищих гірських масивів. Гуцульські оселі розвинулись різно в поодиноких полосах. В сточищу Черемоша заняв Гуцул під екумену все, що лиш до цього надавалося. Нищення ліса поступило тут так далеко, що залишились лише малі його останки на стрімких місцях, займаючи 20% загальної поверхні.

Густота населення досить висока, а найбільша у долині Білого Черемоша, де виносить 79, дещо менша, однак всетаки 60 у східній частині рова. В середній частині рова, над Чорним Черемошем, лежить головна оселя південної Гуцульщини — Жабе. Більше зрізничковано виступає осадництво в північній полосі. Воно посувається тут здовж головних долин Черемоша, Рибниці, обох Пістиньок, а також поздовжними обниженнями та заняло лагідніші схлони й хребти, часто навіть вузькі долини. Ліс покриває тут великі простори, бо $\frac{1}{3}$ загальної поверхні, решту займають сінокосні луки і пасовиська та малі шматки рїллі. Головний вододільний хребет покритий луками, лісами і полонинами. Густота населення зменшується з N на S з 64 на 54, а в долині Черемоша виносить 74. Південний простір переважно незаселений з причини значної висоти. Оселі посунулись дальше в глибину тільки здовж долин Чорного і Білого Черемоша і кількох їх допливів. Верхи покриті лісами, луками і полонинами.

Головною ціхою господарства на Гуцульщині є брак рільництва. Навіть на місцях, де можнаб управляти рїллю, виступають луки і пасовища. Щойно в останніх часах дещо змінється в цьому напрямі, коли то з причини перелюднення в долах, стиснене населення переходить помалу до інтензивнішої рільної господарки, заорюючи щораз то більші простори лук та пасовищ.

Отже тут діється навпаки, як напр. в Альпах, де останніми

часами людність зсувається навіть в доли. де находить заняття в промислі, який там щораз більше розвивається. Загально процес експансії осадництва на Гуцульщині ще не покінчений. Чоловік вдирається що раз дальше в глибину гір зі своїми оселями, а часові оселі замінює на сталі. Ця квестія тісно вяжеться з часовими формами осель.

Природні підстави і класифікація зимарок.

Зимарка, або зимівка це своєрідний тип гірської оселі. Генеза її лежить у господарських умовах, які створюють гори. Антропогеографічне, як і господарське значіння зимарки зрозуміємо щойно тоді, як візьмемо під увагу географічні гірські умовини, пристосування чоловіка до гірської природи та його засоби до найреентовнішого використання життєвого гірського простору. Зимарка це рід додаткового господарського будинку, який собі будує верховинець в дальшій, або ближчій віддалі від своєї сталої оселі на сінокосних луках, пасовищах, або полях. Томуж зимарка є начеб філією сталого газдівства. Повстають вони в гірських околицях з двояких причин 1. ізза комунікаційних труднощів гірського терену 2. ізза більшої віддалі експлоатованого терену від сталих осель чоловіка.

На просторі Гуцульщини стрічаємось з обома цими можливостями, що потверджують повстання і існування зимарок. Віддалі зимарок від сталих осель і процентове відношення зимаркового населення до населення цілої громади ілюструє табеля. Віддалі зимарок від сталих осель вагаються в границях від 1-75 км. Малі віддалі зимарок від сталих осель (1-5 км.) свідчилиби о тім, що ті зимарки повстали виключно ізза сильно утрудненої, а то й неможливої комунікації між селом, а його луками згл. полями, через що верховинець змушений там будувати будинок-зимарку, де перебуває в часі польових робіт, а пізніше годує випродукованого пашею худобу (маржину), оминаючи в цей спосіб тяжкий труд звоження сіна до села і вивоження навозу в поле при скрайно несприятливих комунікаційних відносинах.

Богато зимарок виказує значну віддаль від своїх сіл. Мусіли вони повстати на сінокосних луках, або пасовищах, бо звоження сіна з так великої віддалі (кількадесят км.) навіть при догідній комунікації булб дуже неекономічне. Звичайно ці далекі зимарки є філіями сіл, положених над потоками та річками, яких долинами мають гуцули змогу посуватися далеко в глибину гір. Це явище має місце на цілому просторі Гуцульщини.

Всі села над Білим і Чорним Черемошем вдираються своїми зимарками на далекі верхівя гірських хребтів. Тут вони остають деякий час зимарками, переходять еволюцію і з часом незалежнюючись під зглядом господарським від села замінюються в сталі оселі. В цей спосіб частинно з сітки зимарок приналежних первісно до сіл з над Черемоша повстало село Гринява, як це й нині можна ще прослідити на підставі походження мешканців села.

Класифікацію зимарок переведемо на підставі їх ролі згл.

Село	Віддалі часових осель від їхніх сіл в км.					Скількість	
	1—5	5—10	10—25	25—50	+50	часових осель	людей
Бабин	18	7				25	42(5·6%)
Білоберезка	40			3		43	80(5·8%)
Брустури	48	10				58	85(3·5%)
Город	11					11	18(4·2%)
Голови	7	34	107	1		149	272(16·2%)
Гринява	34	8	12			54	115(6·2%)
Дземброня	20			1		21	48(3·1%)
Довгополе			3	5		8	14(3%)
Жабє	14	22	5			41	64(1%)
Заріче	1					1	1(0·2%)
Ключів великий	21	3				24	56(1·6%)
Косів старий		2				2	3(0·2%)
Космач	2					2	2(0·1%)
Красноїля (Дідушкова Річка)			29	1		33	64(7·4%)
Криворівня	11	4	2	2		19	32(1·9%)
Перехрестне			3	1		4	10(1·3%)
Полянки			4	4		8	15(2·9%)
Разом	227	90	165	18		483	921

Село	Віддалі часових осель від їхніх сіл в км.					Скількість	
	1—5	5—10	10—25	25—50	+50	часових осель	людей
Прокурава	1					1	2(0·2%)
Річка (соколівська)	34	12				46	92(6·7%)
Рожен (великий)	6	1			3	10	17(1·1%)
Рожен малий (Ріжник)	7					7	15(1·5%)
Ростоки	12			2	1	15	28(2·5%)
Слобода рунгурська	1					1	1(0·1%)
Соколівка	15					15	20(1·2%)
Стебні				3		3	7(1·2%)
Теуча	45	9				54	97(7·2%)
Тюдів	1					1	1(0·1%)
Устеріки	11					11	16(2·2%)
Ферескул			8	25		36	64(9·5%)
Хороцева	4					4	6(1·5%)
Шешори	18					18	28(0·9%)
Яблониця	8		12	12		35	57(7·6%)
Яворів	63	1			5	69	120(4·7%)
Ясенів горішний	42					42	68(3%)
Разом	268	23	20	42	9	378	639

призначення в господарстві, що має однак свою основу в фізіографічних умовах. Залежно від того можемо поділити зимарки на різні типи.

1) Рільничі ключівські зимарки — рід часових господарств, в яких чоловік перебуває лише підчас управи ріллі на весну і збору плодів в жнива, а відтак в осени, коли приганяє сюди худобу зі села і годує її зібраними запасами паші аж до повного їх вичерпання. Цей рід зимарок виступає лише коло Ключева Великого, звідки й беремо для них назву ключівські.

2) Текуцькі зимарки — це характеристичний рід зимарок, які виступають тільки в громаді Текуча, звідки й даю їм назву.

Є це зимарки, в яких чоловік перебуває дуже коротко, лише підчас збору сіна, яке звозить опісля домів; худоби тут не годує, тільки пасе через короткий час на скошених луках (жовтень).

3) Сінокосні зимарки — це зимарки, які виступають на цілій Гуцульщині. В них чоловік перебуває осінню мешн більш від 12. X. до 20 XII. Гуцул косить тут сіно, а відтак перебуває тут так довго, доки худоба, яку сюди приганяють з полонин не випасе сіна. Якщо повстане вчасна і строга зима, то худобу зганяють до села скоріше, а остале сіно доїдає худоба ранньою весною перед виходом на полонини. Одначе це не є загальне правило, бо побут в зимарках дуже часто залежить від господарських відносин поодиноких господарств. Лише в зимарках віддалених від сталих осель, побут триває правильніше: з осени до Різдва.

4) Зимарки — стаї, це часові газдівства на сінокосних луках, де чоловік на одних частинах, менше придатних під луки пасе худобу, а на других косить сіно. Ці місця огорожені т. зв. плотом „воринням“ називаються „кішницями“. Тут перебуває чоловік більш як пів року, від 20 травня до кінця грудня. Дальший зимовий побут залежить переважно від кількості сіна: буває коротший, або й триває навіть через цілу зиму, замінюючись на стайий.

5) Індивідуальні стаї — це виключно скотарські газдівства поодиноких газдів. Побут чоловіка триває в них від половини травня до половини жовтня; будовою вони подібні до зимарок, під господарським зглядом до збірних стай.

Крім цих типів часових осель виступає в гірських околицях ще один тип т. зв. збірні стаї, це є примітивні полонинські газдівства скотарів, де перебуває 2—3 або й більше людей, що випасають від весни до осени вівці та худобу більшого числа господарів. Хтоб бажав ближче зазнатися з цим типом часових осель відсилаємо його до праці Кубійовича.

Розміщення і фізіографія зимарок.

При досліджуванні розміщення зимарок у вище описаній частині Гуцульщини можнаби поділити їх на певні групи, які творять для себе антропогеографічні цілоти, або займають якісь виразні фізіографічні одиниці. Зачнемо від півночі.

1) Ключівські зимарки розмістились на північносхідних схлонах пасма Дубового в громаді Ключів Великий. Цей тип зи-

марок характеристичний для тієї одної місцевості. Назву їх рільничими, бо призначення їх тісно звязане з рільною формою господарки. Це вже є остання перехідна форма часових осель до сталих; багато осель, як інформують місцеві люди, ще перед кільканадцятьма роками сповняли функції зимарок, сьогодні є стало заселені, так що тут не можна відділити, як в інших околицях, чистого району зимарок, але противно, зимарки виступають всуміш зі сталими оселями. Очевидно, що й вони в недозві перейдуть останню фазу еволюції і заміняться на сталі оселі.

Повстали вони як кольонії на вилісених місцях, про що свідчать де-не-де розкинені дуби, поодинокі або гайками, як останні свідки колишніх великих дубових лісів. Людська рука змінила давний природний криєвид; на місці давніх лісів повстали сінокосні луки, рілля та паркові ліски по яругах, званих зворами. Дуже часто на місці давньої зимарки будують батьки хату разом з господарськими будинками, яка хвилево полишається зимаркою, але згодом переходить на сталу оселю, як нове газдівство для дітей.

Будова зимарки є досить примітивна: одна кімната з одним, або двома вікнами, сіни, (хороми), піч без комина, тому й хата курна.

Призначення, господарську ціль цих зимарок обговорено при їх класифікації; гіпсометричне розміщення, експозицію, скількість людей, що перебуває в зимарках подає таблиця:

Висота	експозиція									число зимарок	число людей
	N	NE	E	SE	SW	SW	W	NW	без експоз.		
400-500	3	2	3	5		2		1	3	19	45
500 600	1	4								5	11
Разом	4	6	3	5		2		1	3	24	56

В експозиції зимарок переважає напрям SE. Їх висота над позем моря і над позем села дуже незначна.

2. Текуцькі зимарки представляють форму зближену до ключівських. Виступають вони в західній частині громади Текуча, у віддалі 3-7 km від села. Замітним для них є це, що вони виступають самостійно, без сталих осель. Цей тип сінокошних зимарок відмінний від інших тим, що чоловік перебуває тут коротко, скошене сіно звозить до села, а лиш короткий час по зборі сіна випасає худобу на скошеній луці (жовтень). Розміщення зимарок після їх висот, експозиції і т. д. бачимо на таблиці на стор. 98.

Скількість зимарок збільшується з висотою (500-600)-10, 600-700 m-14, 700-800-29 (50%). В одній зимарці перебуває пересічно двох людей; експозиція найчастіша S (12), SE (10) і N (10). Під оглядом будови зближені вони до ключівських; зовнішній вигляд без всяких прикрас.

3. Зимарки на Бруснім, Соکیلськім і Хоменськім. Зимарки цих пасем злучили ми в одну групу з огляду на

Висота	експозиція									число зимарок	число людей
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	без експоз.		
500-600	3		1	2	1			2	1	10	18
600-700	2		1	4	5	2				14	25
700-800	4		1	3	5	2	3	3	5	26	47
800-900	1	1		1	1					4	7
Разом	10	1	3	10	12	4	3	5	6	54	97

те, що формою господарки, побутом людей і будовою творять вони певну антропогеографічну цілість, а далше, що ці пасма виділюються в краєвиді в окрему фізіографічну одиницю. Зимарки тієї групи виступають розсіяно по всіх трьох пасмах, держаться переважно верхів над горішною границею ліса, не природною, але обниженою чоловіком. Віддаль від села не переходить тут 9 km. Населення сіл має свої зимарки переважно в границях своїх громад, за виїмком групи зимарок Гринівської Волиці під Хоменським в південно-східній частині громади Город, де розвинулись зимарки селян з Бабина.

Є це тип сінокосних зимарок замітний тим, що коло кожної такої оселі є шматок справленої ріллі, на якому сіють збіжжя і садять з весною бараболі („веснують“), щоби при сінокосних роботах та годівлі дробу мати засоби до прохарчування.

При зимарці є звичайно стайня, до якої зганяють з полонини осінню худобу і тут її годують переважно до Різдва, або й довше, в залежности від запасів сіна. Будовою різняться ці зимарки значно від інших груп. Дуже часто немає тут ріжниць між ними а сталими оселями. Вівці держать часто в кошарі або хаті, а воли й корови в стайні покладеній побіч хати. Нерідко подибується примітивніші форми будівлі.

Найбільше зимарок цієї групи виступає на висоті 700-800 m. Горішньої границі зимарок не можна тут повести, бо вони розкинені також по самих хребтах. Експозиція їх переважно S і NE. Блищі відомости бачимо з табелі на стор. 99.

4. Буковецькі зимарки є сусідною групою зимарок обговорених в 3 уступі. Розмістились вони в околицях головного пасма Буківця і його бічних розгалуженнях, як Плоский, Чопаж, Глиняний, Синиці. Ці зимарки під оглядом будови і їх господарської ролі не ріжняться від зимарок попередньої групи.

Замітний серед цієї групи є тип тзв. „колешень“ - стаен, що виступають в громаді Ростоки, на північних схлонах східньої ча-

стини Пасічного; різняться вони від інших зимарок тим, що чоловік в них не мешкає, лише держить худобу (вівці), для догляду якої періодично доходить.

Висота	експозиція								число зимар.	число людей	
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW			без експоз.
400-500									2	2	3
500-600		3		1	1			1		6	9
600-700	1	2	1	6	5		1		1	17	35
700-800	3	3	2	6	8	2	2	2	1	29	64
800-900	1	5	3	2	7	2	3	2	1	26	48
900-1000	3	4		2	2		1		2	14	26
Разом	8	17	6	17	23	4	7	5	1	94	185

Вівці перебувають тут від половини вересня до полов. жовтня. Причини існування колешень приходиться шукати в тій обставині, що навіть при малій віддалі від сталих осель 2-3 км, доїзд до сінокосних лук є так тяжкий, що раціональнішим являється для Гуцула прокормити сіном худобу на місці. Ці колешні виступають на висоті 700-900 м.

У тій фізіографічній одиниці можемо говорити також по части о горішній границі зимарок, яка покривається з долішною границею полонини, яка простягається на хребті Копилаш (1156 м) — Писаний Камінь, (1222). В західній части цього хребта доходять зимарки до висоти 1100 м; на схід від Писаного Каменя дещо переступають її.

Замітною для цієї групи зимарок є їх північна і півн.-східна експозиція, щодо висоти — то найбільша скількість їх положена поміж ізогіпсами 800-1000 м. Розміщення зимарок видно з таблиці на стор. 100.

5. Група зимарок на півд. східній частині Микулчинсько-Ясенівського пасма. Вона ограничена від півночі Космацьким, від півдня Жабівським обниженням. Під оглядом фізіографічним можемо поділити це пасмо на дві части: полуд. східну нишу, в якій переважають дещо луки над лісами, — і західну, вищу, де значну перевагу мають ліси поперелітунані розлогими полонинами, які держаться звичайно хребтів. Згідно з різницями в краєвиді виступає й розміщення зимарок. В півд. східній частині являються сталі селитьби села Криворівні, що розложилися на півд. західньому склоні на сінокосних луках, супроти чого

зимарки виступають тут щойно під самим хребтом Ігреця, але й то в незначній кількості. За те на півн. західнім склоні скількість їх значно збільшується; виразної границі між ними, а оселями сталими немає, на значнім просторі вона зазублюється.

Висота	експозиція										число зимарок	число осель	Зимарки	Зимарки стаї
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	без експ.					
500-600		2			1						3	3	3 (100%)	
600-700	3	2	1		2	1				1	10	19	10 (100%)	
700-800	3	1	3	6	5	2	2				22	38	22 (100%)	
800-900	4	9	6	5	7	7	2	5		5	50	86	50 (100%)	
900-1000	8	6	4	5	2	6	4	3		6	44	82	44 (100%)	
1000-1100	3	2	4	3	1	3	2	3			21	38	21 (100%)	
1100-1200	4	2	3		1	1					11	4	8 (73%)	3 (27%)
Разом	25	24	21	19	19	11	11	11		12	161	290	158 (98%)	3 (2%)

Поза цими різницями в розміщенні — різняться між собою зимарки тієї групи й господарською ролею, яку вони сповняють; коли одні є сінокосні, де люди перебувають тільки в часі збору сіна і пізніше при годівлі худоби — то в других перебуває чоло-

Висота	е к с п о з и ц і я											число зимрок	число людей	Зимарки	Зимарки стаї	зимер.-стаї зі сталим побутом чоловіка	індивід.- стаї
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	без експ.								
700-800	1											1	1	1 (100%)			
800-900		1		1	2							4	5	4 (100%)			
900-1000	1	5	6	1	2	4	2					21	35	16 (76%)	4 (19%)		1 (5%)
1000-1100	3	7	8	11	8	3	1	1	2			44	83	17 (38·8%)	12 (27·4%)	1 (2·4%)	14 (31·4%)
1100-1200	8	13	10	10	7	1	1					50	95	12 (24%)	19 (38%)		19 (38%)
1200-1300	2	7	3	6	4	1	5					28	48	4 (14·3%)	6 (21·4%)		18 (64·3%)
1300-1400	1											3	6				3 (100%)
Разом	16	33	29	29	23	9	9	1	2			151	273	54 (35·5%)	41 (27·5%)	1 (0·7%)	55 (36·5%)

вік вже з самої весни зі своєю маржиною, яку випасає на полішній для цієї ціли частині луки; друга частина луки, призначена на сіно, огорожена воринням, зветься „кішницею“.

Цей останній рід зимарок творить перехідну форму до полонинних стаї. Замітне те, що зимарки першого типу переважають в півд.-східній частині, нищій, а ідучи на півн.-захід стрічаємо щораз більше тих других. Це явище зв'язане з гіпсометрією терену; на вищих місцях не всюди є можливі сінокоси, так, що силою обставин муситься залишати щораз більше поверхні під пасовища.

Північно-західня частина, вища від півд.-східньої, не притягала до себе сталих осель, так як ця остання. З південної сторони примістились тут присілки Жабя: Горішня Ільця, Вібча, Присліп і Безвідне; від півночі вдирається найдалше на полудне присілок села Брустур Рунок над Горішньою Пістинькою. Зрозуміло, що та убогість сталих осель викликала якраз велику скількість зимарок в цій частині пасма, на що вплинули перш за все теренові умовини. Зимарки виступають тут самостійно, так, що між ними а сталими оселями дається повести виразну границю.

Крім двох згаданих типів зимарок, що виступають в півд.-східній частині, стрічаємо тут ще третій тип, т. зв. зимарки-стаї, які під оглядом будови не різняються від зимарок (будовані в старогуцульському стилі), а під зглядом господарки виконують ролю стаї.

Зимарки містяться в границях переважно своїх громад, лише Брустури мають кілька зимарок на терені громади Криворівня, під верхом Бубки.

Експозиція переважає NE, E і SE; процентово найбільше виступають сінокосні зимарки, індивідуальні стаї і зимарки-стаї. Найбільше зимарок лежить на висоті 1000-1200 м, а найбільшу висоту (1400 м) досягнули індивідуальні стаї. Блище табл. на ст. 101.

6) Група зимарок пасма Крента-Скупова-Стовпні. Є це друге гірське пасмо, яке межує з Жабівською кітловиною на півночнім сході, на заході перетинає його Черемош, від півдня потік Лудовець, а Чорний з Пробіною відділює його від Лудованського пасма. Це пасмо творить в краєвиді досить виразну фізіографічну одиницю; склони його покриті лісами, хребет — сінокосами і полонинами, що являються поважними частинами життєвого простору мешканців трох сіл: півн.-західна частина належить до Старого Косова, Зміїнки до Красноїлі, середна часть (Ростіцький-Скупова) до Красноїлі і Голов, південна часть (великі і малі Стовпні) належить переважно до Голов, а менший відсоток до Гриняви, Яблониці і Жабя. Віддалення зимарок від їхніх сіл — ріжне: 5-25 km., склони пасма залісені і тому немає на них жадних осель. Зате хребет пасма покритий з обох сторін досить значною кількістю зимарок (213).

Стрічаємо тут, подібно, як в попередній групі, три типи зимарок: зимарки сінокосні, зимарки-стаї і індивідуальні стаї; найбільший відсоток припадає на зимарки-стаї (65·7%). Глянь табл. на стор. 103.

7) Чорногорсько-Кострицькі зимарки займають

Висота	е к с п о з и ц і я										число зимарок	число лісок	Зимарки	Зимарки стаї	Індивідуальні стаї
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	без експ.						
900-1000	3		5	1	3	4	1	1	1		18	34	6 (33·3%)	12 (66·7%)	
1000-1100		4	6	2	5	8	6	4	2	2	37	73	12 (32·4%)	24 (64·8%)	1 (2·8%)
1100-1200	2	4	9	13	10	8	5	5	5	5	61	114	20 (32·7%)	39 (63·9%)	2 (3·4%)
1200-1300	2	8	8	5	15	9	8	3	13		71	121	26 (36·6%)	44 (61·9%)	1 (1·5%)
1300-1400	1	2	2	2	3	3	4	5			22	34	1 (4·7%)	17 (77·2%)	4 (18·1%)
1400-1500				1	1		1	1			4	5		4 (100%)	
Разом	8	18	30	24	37	32	25	19	20	215	381	65 (30·5%)	140 (65·7%)	8 (3·8%)	

найвищий масив гучульських Карпат — Чорногору з Костричою. Простір творить для себе повну цілість, як з боку фізіографічного, так і з антропогеографічного, відносно зимаркового осадництва. На цім просторі простягається вузька долина зі стрімкими склонами потоку Бистреця і Дземброні, над яким розложилось село Дземброня і його присілок Бистрець. Границя сталих осель сягає тут пересічно до 1000 m, поза нею висуваяться вже тільки часові оселі, приналежні до Дземброні і кілька Яворівських на Стайках. В південно-східній частині Чорногорського масиву виступають зимарки-стаї, на південний захід від Бистреця — індивідуальні стаї.

Велику перевагу мають тут індивідуальні стаї (53·3%); вони досягнули також найбільшу висоту (1400 m), підчас коли переважна скількість інших типів держиться висот 1100-1300 m). Глянь таб. на ст. 104.

8) Лудованська група зимарок займає відсотково найбільшу поверхню нашого терену. Широке і довге пасмо Лудованських гір обнижується дуже різко в сторону SW, цебто в сторону Чорного Черемоша, коли в напрямку NE вибігає з нього цілий

ряд бічних його рамен. На SE лучиться це пасмо з Чивчинськими горами, а на N лучить його зі Скуповою провалля Ватонарка і гора Лудова (1462 m). Супроти того, що процес вищення ліса від гори поступив значно, трудно дошукатись тут давньої природної його горішньої границі. На цілім головнім хребті і бічних його розгалуженнях простягається безпереривна велика полонина (50 km²), на висоті поміж 1160-1620 m. Горішня границя ліса обнижується в міру того, як ідемо від півдня до півночі.

Зимарки на цьому просторі розміщені дещо відмінно, як у попередніх групах. Не вступають вони тут розсіяно, але скупчені, групами, в роді присілків. Вплинуло на це розміщення лук і полонин. Звичайно зимарки держаться поперечних полонинних рамен, які вибігають з головного поздовжнього пасма. На розміщення типів зимарок вплинула знова якість сінокосних лук і пасовиск.

На Лудовій бачимо комплекс зимарок-стаї з сіл Ростік і Голов (на висоті 1300-1400 m); на Луковиці — зимарки-стаї сіл Перехрестного, Довгополя, Голов і Ростік (висота 1300-1600). На Стефульцях зимарки-стаї і індивідуальні стаї сіл: Довгополя, Перехрестного, Полянок і Стебнів (1300-1400 m).

Усі ті вичислені групи зимарок-стаї держаться близько хребта повздовжнього полонинного пасма, тому й займають найвищі місця.

З черги пригляньмося, як розмістились зимарки на

Висота	е к с п о с и ц і я									Зимарки стаї	Зимарки стаї	Зимарки-стаї зі стаї як побугом чоловіка	індивід. стаї
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	без ехсп.				
1000-1100			2	1			1		1	5	7	1 (20%)	4 (80%)
1100-1200		2	2	3	1	1	3			12	19	4 (33.4%)	8 (66.6%)
1200-1300		2	4		1				1	8	14	3 (37.5%)	3 (37.5%)
1300-1400			2						2	4	4	3 (75%)	1 (25%)
1400-1500	1									1	1		1 (100%)
Разом	1	4	10	4	2	1	4		4	30	45	8 (26.6%)	16 (53.3%)

Висота	е к с п о з и ц і я								в сл о з имарок	в и д и о л и н	Зимарки	Зимарки стаї	з имарк.-стаї з і с талим побутом чоловіка	ін д и в і д . стаї	
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW							Без експ.
1000-1100		1							1	2	1 (100%)				
1100-1200				1	1				6	15	2 (33.4%)	4 (66.4%)			
1200-1300	3	6	6	7	4	4	3		37	51	22(59.4%)	9 (24.3%)	4(10.8%)	2 (5.5%)	
1300-1400	5	7	12	7	9	5	7	3	60	95	21 (35%)	31(51.6%)	4(6.7%)	4 (6.7%)	
1400-1500	4	2	1	2	3	1	4	1	19	33	3 (15.7%)	13(68.4%)	1(5.2%)	2 (10.7%)	
Разом	12	16	19	17	19	11	14	4	123	196	49(39.9%)	57(46.3%)	9(7.3%)	8 (6.5%)	

бічних раменах головного пасма.

Ці рамена обнижуються в півд. східньому напрямі, в сторону долин потоків Пробіни і Грамітного. На першому бічному рамени від заходу т. зв. Озірнинським, в середній його частині званій Ріжа, лежить група зимарок (10) на висоті 1200-1400 м; всі вони є типовими сінокосними зимарками і належать до мешканців села Яблониця. Рамя Комарничний на Гоїчині заняли зимарки-стаї (на висоті 1200-1320 м) гринявських, красноїльських і головських селян. (Між іншим знаходиться в тій групі від шести літ стале газдівство) Друга група зимарок (3) на цьому хребті, на Круглій, належить до одного головського і двох гринявських селян. На третьому бічному рамени Минчіл-Козобейки розмістились зимарки-стаї, які під Минчелом належать до Ріжна Великого, а на вищій і нижній Козобейці до Білоберезки. (В тій групі також знаходимо одну сталу селитьбу).

Між третім а четвертим пасмом на північному склоні головного пасма на висоті 1350-1400 м знаходяться три зимарки-стаї селян з Білоберезки, Полянок і Ферескула. Замітні вони тим, що підходять аж під сам хребет полонинного пасма.

Четверте, гостовецьке рамя, є найдовше. Зимарки розмістились тут в скупченій формі, через що викликають вражіння села. Будовою нерізняються вони від самих осель; до зимарок зачислю-

емо їх лише з причини часового замешкання. Перевагу мають тут типові сінокосні зимарки. Зимарок-стаї менше, а зовсім мало індивідуальних стаї. Всі вони виступають на різних висотах (1100-1400 м). Більшість цих зимарок становлять власність селян Ферескула, меншість Гриняви, Яблониці, Голов і Полянок.

На досить просторій полуднево-східній частині, лише в трьох місцях являються невеликі групи зимарок. За ними виступають тільки полонинні стаї. Перша з них група зимарок (3) на Ріжоватій, на висоті 1380, належить до Ферескула; друга, на Яворовій (6) і остання група на Скорухові (4) типові сінокосні зимарки на вис. 1200-1300 м. Характеристичним для цілої Лудованської групи є це, що тут виступає кілька зимарок-стаї, в яких мешкає безперервно оден чоловік. І цим рїзняється вони від сталих осель.

Як бачимо з таблиці, виступають тут чотири типи зимарок; найчастіше є зимарки-стаї (46·3%) і сінокосної зимарки 39·9%.

Фізіографія. На розміщення зимарок після височин має найбільший вплив масивність гір. З масивністю гір збільшується число зимарок, і підноситься їх висота, а в парі з переходом у вищі гіпсометричні полоси являється зрізничкованне тих часових форм під оглядом господарки. Ізогіпса 900 м творить перехід від рільничих до скотарських зимарок. В перших долішню границю розміщення творять ключівські зимарки 400 м, а горішню текуцькі зимарки 900 м. Одначе сінокосні зимарки товаришать під оглядом височинного розміщення усім типам зимарок і доходять до найбільшої скількості на висоті 800-1000 м. Вони осягнули перевагу над іншими родами зимарок на висотах 600-1000 м. На нижчих гіпсометричних поверххах перевищують їх число ключівські текуцькі зимарки, на вищих зимарки стаї, які знова домінують навіть над індивідуальними стаями на найвищих просторах їх розміщення. На підставі розміщення зимарок можнаби виділити височинні полоси, в яких виступає даний тип зимарок у більшості:

На висоті 400-700 м текуцько-ключівські зимарки (56·3%), 700-1100 м сінокосні зимарки (72·5%) і 1100-1500 м зимарки-стаї (52%). Найрізкіше відзначаються сінокосні зимарки, які виступають найбільш самостійно, в противенстві до перших і останніх, де є багато домішки інших родів. Найбільше зрізничкованна маємо в горішній полосі, в якій виступають в значній скількості сінокосні зимарки й індивідуальні стаї.

Так як між поодинокими групами зимарок, так між зимарками і сталими оселями немає різкої границі, за виїмком деяких просторів, де горішню границю сталозаселеного простору творить долішня границя ліса. Найчастіше, передусім в північній частині, екумена вдирається в полосу часових осель півостровами, або островами і навпаки. Найбільше перемішаний характер сталих осель зі зимарками має північна частина Гуцульщини, де часові оселі творять острови серед широкого моря екумени (Плоский, Пасічний, Моралевниця і ін.). В південній частині, на південь від Жабівського рова, горішня границя екумени досить виразна, головно під Крентою і Черногорою, як Бистрець, Дземброня і долина Чорного Черемоша. В південно-східній частині, а саме в Гри-

няві бачимо знова острови екумени серед зимарок, тому, що туди йде експанзія сталого заселення із сусідніх осель з над Білого Черемоша. Горішна границя зимарок підноситься в напрямі NS в звязку з більшою масивністю гір. Межи поясом зимарок а стаї нема виразної границі, але ті два роди сезонних осель лагідно переходять в себе.

Зимарки держаться переважно склонів гір, менше в джерельних заглибинах і проваллях, а найменше їх на Гуцульщині на долинах і терасах. Збочеві зимарки розкинені по цілій Гуцульщині.

Висота	південний склїн		північний склїн	
	зимарки	сталі оселі	зимарки	сталі оселі
900-1000	120/0	880/0	90/0	910/0
1000-1100	350/0	650/0	410/0	590/0
1100-1200	110/0	890/0	880/0	120/0
1200-1300	600/0	400/0	1000/0	00/0

У джерельних лїях стрічаємо їх на Кренті-Скуповій. На нищих хребтах як на Бруснім і Сокільським зимарки покладені на самих хребтах, а лучаються також у проваллях. Це стоїть у звязку з висотою терену і значним перелюдненням, бо тут також багато сталих осель на самих хребтах (Нижний-

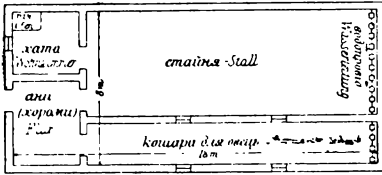
Середний, Ігрець), більше під хребтами (Брусний).

Розміщення зимарок залежне в значній мірі також від соняшного насвітлення терену. Як ми вже бачили з поодиноких таблиць, найбільше розмістились вони на південних склонах, відтак на південносхідних, східних і північносхідних. Однак у відношенню до сталих осель найчастіше творять зимарки на південних склонах меншість, а на північних більшість. Значить, що сталі оселі держаться також переважно більше насвітлених склонів. Для порівняння процентового відношення сталих осель до зимарок на південних і північних склонах подаю найвищі полоси Ігреця, де кути нахилення обох склонів майже однакові і дають наглядно примір переходу з полоси екумени в полосу зимарок.

Архітектура і еволюція зимарок.

Будову зимарок дається звязати з їх господарською ролею. Одначе не всі типи зимарок мають свій рід будови, бо часто мають вони спільні ціхи під оглядом будови. Найкращі архітектонічні форми досягнули зимарки і зимарки-стаї, які зі собою споріднені від оглядом господарки і будови. Часами сі оба типи не ріжняються зверхним виглядом ані внутрішнім урядженням від сталих, гуцульських осель. Ріжниця між одним і другим типом лежить у тім, що цілий простір, який належить до зимарки є покритий кішницею, а при зимарці-стаї кішницею і толокою (пасовищем). На загородженім просторі стоїть один, два а часто й три будинки: хата з двома, або одним вікном, стайня і кошара для овець. Часами містяться вони під одним спільним дахом, попере-

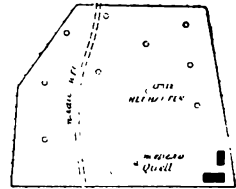
ділювані стінами, як се бачимо на пляні. Через сіни (хороми) входить на ліво, або на право до хати, або до комори. При вході до хати по правій руці стоїть піч, а даліше „постіль“, на ліво при стіні є лавиця, проти дверей стіл, а за столом знова лавиця. Все-таки в хаті замітне примітивніше урядження. Кошару для овець прибудовують часто до бічних і задної стіни, знижуючи дах на 1 m високі стіни, поставлені у віддалі 1½ m від головних стін. До кошари входить через сіни. Крім сего часто є двері до кошари при однім, або обох кінцях хати зі двору, деколи по середині задної стіни з сіний і двору. Стайня

Стая-зимарка до світл. 1.

для коров чи волів стоїть звичайно побіч хати. Відмінний архітектонічний тип представляють індивідуальні стаї. Вони складаються звичайно з одного будинка на огорожених толоках. Одні з них подібні до пляну зимарки, стаї на Яворовій (світл. 1.) лише менших розмірів, або складаються з дуже малих хоромів і примітивної хатчини з одним віконцем і піччю. Побіч хатчини у малій віддалі стоїть стайня чи кошара, або лише загорода з плота для овець, Крім згаданих типів будівлі стрічаємо під Білою Кобилою і в інших околицях зимарки будовані в старому гуцульському стилю де усі три будинки замкнені стінами Накритими з верха дашком. Текуцькі і ключівські газдівства складаються звичайно з одного будинка — малої хатчини з хоромами, побіч текуцької є ще й загорода для овець, де зганяється їх на ніч.

Почавши від індивідуальних стай, переходять зимарки еволюцію посередню в сталі оселі. Індивідуальна стая переходить в зимарку-стаю, а ця в зимарку. Зимарки є вже звичайно останнім станом еволюції і безпосередню перетворюються в сталі газдівства. Це явище дається ствердити частинно на підставі інформацій людей ще на протягу сотки літ в зад. І колиб нам прийшлося повести границі екумени з перед 100 літ то з певністю відпалиб усі дрібні острівці в більшій, або меншій віддалі від суцільної екумени, які повстали з зимаркової субекумени. Сей процес еволюції пішов уже далеко в північній

Зимаркове газдівство.

частині, де зимарки переходять останню фазу перетворення в сталі оселі. Зате південна частина — се край творення індивідуальних стай, стай-зимарок і зимарок. Одначе тут відбувається також вже перетворювання зимарок на сталі оселі. Не треба вертати аж до сто, ані пятьдесят літ взад, щоб зникли острівці на Кренті, Зміїнках, Угорським, Стовпнях та північних розгалуженнях Лудованських гір. Розбудова зимарок на Гуцульщині замітна вже по світовій війні. Те саме діється зі сталими оселями, бо досліджуючи генезу їх появи на зимарковому горизонті, доходимо до висновку, що велике число сталих осель появилсь щойно по війні творючи

ці острівці екумени, де перед війною заступали їх місце виключно зимарки. З того природного напрямку заселювання сталими селитьбами можемо сказати, що на першому пляні стоїть тепер пасмо Крента-Скупова-Стовпні і північні розгалуження Лудованських гір. Заселювання зимарками і сталими селитьбами іде слабше вузкими долинами і стрімкими склонами покритими переважно державними лісами, а краще розвивається верхами які є приватною власністю.

Господарська продукція зимарок звязана з випасом худоби. Ціла господарка досить примітивна. Щойно останніми часами даються завважити перші спроби раціоналізації молочної продукції. З долів посувається поступенно систематична молочарська організація, яка ставить собі за завдання охопити в тверді рямки усю продукцію й збут молочного господарства. Помимо тяжких комунікаційних відносин, появляються вже й на полонинах модерні швайцарські молочарні, а при тім зимарки можуть причинитись в значній мірі до їх розвитку.

Світлини:

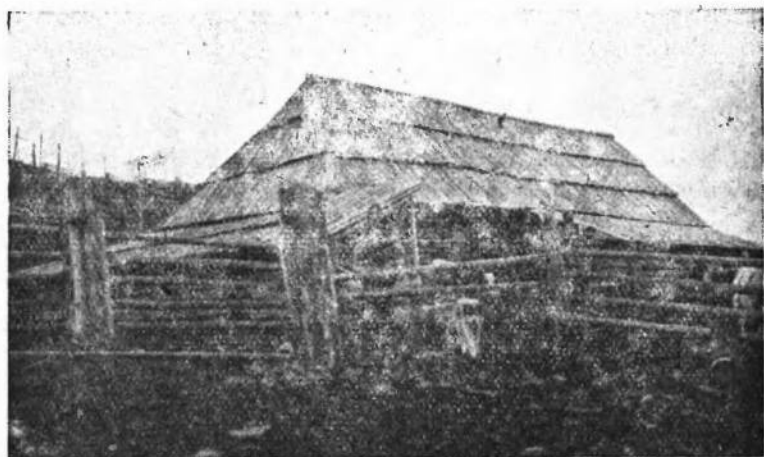
1. Зимарка на Яворовій в Лудованських горах.
2. Зимарка на Гоїчині в Лудованських горах.
3. Зимарка на Кренті під Ростіцьким.

Література:

1. Krebs N., Die Ostalpen, Відень 1927.
 2. Kubijowicz W., Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich, Краків 1926.
 3. Zapalowicz H., Roślinna szata gór Pokucko-marmaroskich, Spraw. Kom. Fizjogr., Краків 1889.
 4. Kaendl R., Die Huzulen Ost-Ung, Rev. т. XXI. Відень 1897.
 5. Szuchewicz W., Huculszczyzna, том I., Львів 1902.
 6. Woźnowski M., Jednoski antropogeograficzne polonin czarnohorskich.
 7. Kubijowicz W., Rozmieszczenie kultur i ludności w Karpatach Wschodnich, Краків 1924.
 8. Mraskówna M. — Kubijowicz W., Ze studjów nad osadnictwem Bablej Góry.
 9. Крипякевич І., З історії Гуцульщини, Львів 1929.
 10. Kubijowicz W., Górna granica osadnictwa w dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej Przegl. Geogr. том IX. Варшава 1929.
- Мапи 1:25000 : 12-XXX SE, 12-XXXII NW, SE, SW, 13-XXXII NE, NW.
Мапи 1:75000 : 11-XXXI, XXXII, 12-XXXI, XXXII, 13-XXXI, XXXII, 14-XXXI, XXXIII.
-

Світл. 1.

Світл. 2.

Світл. 3.

MYKOLA KULYČKYJ.

ZUSAMMENFASSUNG. DIE WINTERSIEDLUNGEN IN DEM GALIZISCHEN HUZULENLANDE.

Der Verfasser beschreibt auf Grund eigener Beobachtungen einen besonderen Typus von Saisonsiedlungen, die sog. »zymarky« — Wintersiedlungen im östlichen Teil der von Huzulen bewohnten galizischen Ostbeskiden.

Die huzulischen Beskiden d. i. aus Flysch bestehende Mittelgebirge, welche sich in parallelen Ketten in der Richtung NW-SE ziehen und in der Richtung NE-SW immer höher werden (von 600-2000 m.; zwischen diesen ziehen sich Längstäler oder sogar breite, tektonische Depressionen, von denen die Eintiefungen von Kosmač und Žabie (ein Teil der großen, zentralen Depression) die größten sind. Die Huzulen, ein ukrainischer Gebirgsstamm, leben nur von Viehzucht und Waldarbeiten; als Hirten haben sie das Gebirge stark entwaldet, so daß sich grose Waldpartien nur südlich von der zentralen Eintiefung befinden. Zerstreute huzulische Siedlungen finden sich sogar in beträchtlicher Höhe, so daß im Norden von der zentralen Depression nur einzelne Ketten nicht ständig bewohnt werden, während im Süden die Ökumene nur kleine Insel und Halbinsel bilden.

Zu den Saisonsiedlungen gehören die Almhütten und Wintersiedlungen. Das Almwesen ist am meisten in den Karpathen entwickelt; die Wintersiedlungen stehen im engen Zusammenhang mit der Graswirtschaft. Wenn die Heuwiesen zu weit von den ständigen Siedlungen entfernt sind, oder wenn die Kommunikation infolge der morphologischen Verhältnisse sehr erschwert ist, wird das Heu nicht nach dem Dorfe geschafft, sondern man läßt es auf den Wiesen, wohin die Schafe und das Vieh auf einige Monate getrieben und mit den Heuvorräten gefüttert wird. Das Vieh bleibt hier im Herbst nach der Rückkehr von den Almen bis in den späten Winter oder im Vorfrühling und Frühling bevor es auf die Almen getrieben wird. Die Zeit während welcher das Vieh in den Winterhütten verbleibt, ist von der Zahl der Herde und der Größe der Wiesen abhängig, dauert aber längstens 3—5 Monate. Die Wintersiedlungen sind nur individuelles Eigentum.

Man unterscheidet 5 Arten von Wintersiedlungen: die gewöhnlichen Wintersiedlungen, die Klučivsiedl., die Tekučasiedl., die Almhütten-Wintersiedlungen und die individuellen Almhütten. Die Klučivsiedl. findet man am Rande des Gebirges in dem Dorfe Klučiv. Es ist der einzige Typus unter den Wintersiedlungen, der nicht nur mit Graswirtschaft,

sondern auch mit Ackerbau in Verbindung steht; die Siedlungen werden im Frühling, während der Saatzeit, der Heu- und Getreideernte, und dann im Spätherbst bis Ende Dezember bewohnt. Die Tekučasiedlungen finden wir auf den 2–3 km. von dem Dorfe Tekuča entfernten Heuwiesen. Sie werden nur im Herbst bewohnt und das Vieh weidet hier auf den abgemähten Wiesen — eine Siedlungsart, welche in den Westbeskiden sehr häufig vorkommt.

Im südlichen Teil des Huzulenlandes tritt uns eine eigenartige Verbindung von Almbetrieb und Wintersiedlung entgegen. Der höhere Teil der Alm wird abgeweidet, der tiefere gemäht; die ganze Weide- und Fütterzeit verbringen die Leute in einer und derselben Hütte und der Aufenthalt dauert mitunter hier sogar das ganze Jahr. Die letzte Art, die individuelle Almhütte, gehört schon dem Almwesen an und unterscheidet sich von der gewöhnlichen Almform dadurch, daß der Aufenthalt hier etwas länger dauert.

Der Verfasser unterscheidet acht morphologisch-topographische Regionen und beschreibt in jeder von ihnen die Höhenverteilung der Wintersiedlungen, die morphologische Lage und Exposition derselben. Ihre Höhenverteilung und Einwohner ersieht man aus der Tabelle. Die Höhe der Wintersiedlungen ist von der Massigkeit des Gebirges bedingt und infolgedessen befinden sie sich immer höher, wenn man in der Richtung NE-SW geht. Die untere Grenze der Wintersiedlungen liegt schon in der Höhe der Dauersiedlungen, die obere Grenze in der Höhe der Almhütten. In dem nördlichen Teile des Huzulenlandes findet man Wintersiedlungen neben Dauersiedlungen, in dem südlichen neben Almhütten.

»Zymarky« liegen meist auf Gehängen, weniger auf den Rücken und am wenigsten in den Tälern. Ihre Exposition ist vor allen S, SE, E. Es ist charakteristisch, daß in der Region der gemischten Siedlungen die Dauersiedlungen auf den südlichen, die Wintersiedlungen auf den nördlichen Gehängen derselben Rücken liegen.

Sehr charakteristisch ist die Entfernung der Wintersiedlungen von ihren ständig bewohnten Wirtschaften. Die großen Entfernungen finden ihre Erklärung darin, daß die nördlichen Dörfer ihre »Zymarky« weit im südlichen Teile besitzen. Die absolute und die relative Einwohnerzahl der Wintersiedlungen ist beträchtlich, wie man es aus der Tabelle und der Karte ersieht.

Die Wintersiedlungen befinden sich in ständiger Evolution. Mit der Zeit entstehen aus individuellen Almhütten Almhütten-Wintersiedlungen und aus diesen Wintersiedlungen, welche dann in Dauersiedlungen übergehen. Deshalb vermindert sich die Zahl der Zymarky im Norden, steigt dagegen im Süden an. Die Evolution vollzieht sich rasch, vor allem in den letzten Jahrzehnten.

Regionen	Höhen	Arten der Saisonsiedlungen					Menschen- zahl
		Klučiw- stedl.	Tecuča- stedl.	Winter- stedl.	Almhüll- Winter- stedl.	Indivi- duelle Almhüll.	
Klučiw welykyj.	400-500	19	2	3	5		45
	500-600	5	4				11
Tekuča.	500-600		10				18
	600-700		14				25
	700-800		26				47
	800-900		4				7
Brusnyj- Sokil'skyj- Chomenskyj.	400-500			2			3
	500-600			6			9
	600-700			17			35
	700-800			29			64
	800-900			26			48
	900-1000			14			26
Bukoweć	500-600			3			3
	600-700			10			19
	700-800			22			38
	800-900			50			86
	900-1000			44			82
	1000-1100			21			38
	1100-1200			8	3		24

Mykulyčyn- Jaseniw- Kette.	700-800			1			1
	800-900			4			5
	900-1000			16	4	1	35
	1000-1100			17	12	15	83
	1100-1200			12	19	19	95
	1200-1300			4	6	18	48
	1300-1400					3	6
Krenta- Skupowa- Stowpni.	900-1000			6	12		34
	1000-1100			12	24	1	73
	1100-1200			20	39	2	114
	1200-1300			26	44	1	121
	1300-1400			1	17	4	34
	1400-1500				4		5
Čornohora- Kostryča.	1000-1100			1		4	7
	1100-1200			4		8	19
	1200-1300			3	2	3	14
	1300-1400				3	1	4
	1400-1500					1	1
Ludowanische Gebirge.	1000-1100			1	4		2
	1100-1200			2	4		15
	1200-1300			22	9	6	51
	1300-1400			21	31	8	95
	1400-1500			3	13	3	33
		24	60	431	255	98	1523

ЗМІСТ — INHALT:

	Сторона — Seite
Передмова — Vorwort	3
<i>Володимир Кубійович. Мали осель і господарських культур східних Карпат Vladymir Kubjowyč (Die Karte der Siedlungen und Kulturen in den Ost- karpathen</i>	4 4
<i>Іван Декайло. Оселі яру Серета</i>	9
<i>Iwan Dekajlo. Auszug. Die Siedlungen im Serettale</i>	24
<i>П. Бабяк. М. Габлинський. Т. Музичшин. Приріст населення у східних Карпатах в рр. 1880-1910.</i>	26
<i>Resumé. P. Babjak. M. Hablynškyj. T. Muzyčyšyn. L'accroissement de la population dans les Carpathes Orientales</i>	37
<i>Петро Біланюк. Розміщення населення на Закарпаттю після височини</i>	44
<i>Peter Bilaniuk. Zusammenfassung. Die Höhenverteilung der Bevölkerung in der Karpatho-Ruthenien</i>	53
<i>Микола Ковалюк. Кути — антропогеографічна студія</i>	55
<i>Mukoła Kowaluk. Zusammenfassung. Die Stadt Kuty. Eine antropogeogra- phische Monographie</i>	65
<i>Др. Марія Рабій. Очерк антропогеографії самбірського повіту</i>	70
<i>Er. Marie Rabij. (Antropogeographische Monographie des Bezirkes Sambir)</i>	70
<i>Микола Кулицький. Зимаркові оселі на галицькій Гуцульщині</i>	89
<i>Mukoła Kulyčkyj. Zusammenfassung. Die Wintersiedlungen in dem galizi- schen Huzulenlande</i>	111

Друк цього Збірника остав уможливлений завдяки дарам Української Студентської Громади в Кракові в висоті 250 зол., Вповажаній Пані С. Шмігельській в висоті 150 зол. і Редактора Збірника в висоті 150 зол.

